

अलास्कन लोककथा

August 16, 2014 at 4:32pm

उत्तर ध्रुवाजवळील अलास्कन लोककथा

डॉ. अरुण प्रभुणे हे माझे एक जुने मित्र आहेत. पूर्वी ते उदगीरच्या कॉलेजात मराठीचे विभागप्रमुख होते. आता ते अमेरिकेत असतात आणि तिथल्या एका विद्यापीठाची अभ्यासवृत्ती मिळालेली असल्याने तिकडच्या आणि आपल्या लोकवाङ्मयाचा ते तौलनिक अभ्यास करत असतात. माझ्याकडून, माझ्या लेखन कारकीर्दीतले दोन विशेष लेख – १. मराठी प्रायोगिक नाटक आणि प्रायोगिकतेचे निकष २. माझी नाट्यलेखन प्रक्रिया – हे त्यांनीच माझ्याकडून लिहून घेतले आणि दोन वेगवेगळ्या विशेषांकांत प्रसिद्ध केले.

अलिकडेच त्यांची भेट झाली तेव्हा त्यांनी ' उत्तरध्रुवाजवळील अलास्कन लोककथा ' हे त्यांचे एक वेगळेच पुस्तक मला सप्रेम भेट दिले. या लोककथांचे मूळ संशोधन व लेखन जॉन इ. स्मेलसर या प्रख्यात अमेरिकन लेखकाचे असून अनुवाद डॉ. प्रभुण्यांच्या पत्नी उषा प्रभुणे आणि स्वतः डॉ. प्रभुणे यांनी केलेला आहे. पशू, पक्षी, प्राणी, जलचर, वनस्पती, मानव आणि निसर्ग यांच्या या अजब लोककथा आहेत. मला तर आपण एक कवितेचे पुस्तक वाचतो आहोत, असेच वाटत होते. यात ही वेगवेगळी अस्तित्वे एकमेकांची रूपे घेतात, त्यांच्यांत सरमिसळ होते – ही सरमिसळ आहे की हे वेगवेगळ्या वंशांचे मानव आहेत, हेही प्रत्येक वेळी स्पष्ट केले जात नाही. काही नीतीकथा आहेत, पण अनेक कथा कोणत्याही तात्पर्याकडे न जाणाऱ्या जीवनदर्शन कथा आहेत ! कलेतले ' पटणे ' हे एक तत्त्व आपण नेहमी विचारात घेतो – त्याची इथे मुळीच चिंता दिसत नाही. वाचताना, या कथांच्या जगात आपण असे रमतो की तसले प्रश्न आपल्या मनांत येणे बंदच होते ! असे अत्यंत मुक्त लेखन क्वचितच आपल्या वाचनात येते. याचा अर्थ, या कथा म्हणजे निरर्थक बडबड आहे, असेही म्हणता येत नाही. या कथांच्या वाचनातून आपली जगण्याची जाण समृद्ध होत आहे, हे आपल्याला जाणवत राहते. आपण मनात जे मानव, पक्षी असे पूर्ण वेगळे प्रकार कल्पिलेले असतात, ते सैल पडतात – सगळ्या जीवजगताची आणि विश्वाची एकात्मता जाणवू लागते. एक गंमत सांगायची झाली तर कावळा हा काही आपण फार गळंमरवाला पक्षी मानत नाही – यांतल्या बऱ्याच कथांमध्ये डोमकावळा हे एक अत्यंत महत्त्वाचे पात्र आहे ! खूप बोलता येईल -- मला हे पुस्तक खूप आवडले. पद्मगंधा प्रकाशनची उत्कृष्ट, दर्जेदार निर्मितीमूल्ये असलेले असे हे पुस्तक आहे. फारच छान ! जरूर आवर्जून वाचा !

--- 000 ---

सत्य

March 30, 2014 at 3:14pm

सत्य

खरे तर कार्यक्रम संपला होता.

तेवढ्यात एक सामान्य गरीब माणूस हीरोपुढे आला आणि त्याने त्याचा उजवा हात पुढे केला. " बांधा तो तिरंगी दोऱ्यांचा गंडा ! " म्हणाला.

हीरोला मौज वाटली. निघालेले लोक पुन्हा खाली बसले. हीरोने स्मित करत त्या माणसाला गंडा बांधला.

" मी शप्पथ खातो ", तो गरीब माणूस म्हणाला, " मी दागी माणसाला मत देणार नाही आणि पैसे घेऊन मत देणार नाही ! " टाळ्यांचा कडकडाट झाला !

" आता आणखी एक गंडा द्या ", तो म्हणाला, " आणि तुमचा हात पुढे करा -- "

हीरोने सस्मित तसे केले.

" आता तुम्हीपण खा शप्पथ, " तो म्हणाला, " ज्या फिल्म इंडस्ट्रीत काळ्या पैशाचा आणि अंडरवर्ल्डचा इतका प्रभाव आहे, तिथे माझी बुद्धी आणि कला विकून मी पैसे कमावणार नाही ! " यावर हीरो जरा चपापला पण ते दिसून देता त्याने तशी शप्पथ खाल्ली ! पुन्हा टाळ्या कडाडल्या !

क्षणभर दोघांनीही एकमेकांकडे पाहिले आणि मग ते एकदम मोठ्यांदा हसत सुटले ! हेही काहीतरी चांगलेच असावे असे समजून लोकांनी पुन्हा टाळ्या वाजवल्या ! लोकांच्याही चेहऱ्यांवर हसू आले !

" मी सांगतो, आपण का हसलो ते ", तो गरीब माणूस म्हणाला, " आपण जातिवंत भारतीय आहोत, शप्पथ मोडणे, ये तो अपने बाये हाथका खेल है -- और गंडा तो दाये हाथमें बांधा है ! " इथे मात्र सगळे मनापासून हसले आणि सगळ्यांनी हसत जोरात टाळ्या वाजवल्या !

" पण मघाशी आपल्या डोळ्यांत आलेले अश्रू पॅक्टिंगचे -- खोटे नव्हते हं ! " -- हीरो म्हणाला.

" अजिबात नाही, ते सत्यच होते ! " तो गरीब माणूस उत्तरला ! पुन्हा टाळ्या वाजल्या !

तोवर मिस्ड कॉल्स आणि देणग्या यांची रीघ लागली होती !

--- ००० ---

थिग्याम यांचे नाटक

March 28, 2014 at 10:07am

थिय्याम यांचे नाटक

१. मी -- व्यावसायिक, विनोदी, नुसत्या क्रिया-प्रतिक्रिया म्हणजेच जगणे असे समजणाऱ्या, निव्वळ करमणूक प्रधान नाटकांनाही – हे सोपे नाही, ते अप्रतिम आहे, काय अभिनय आहे – अशा तुकडेबाज कारणांनी ' चांगले ' – ' ग्रेट ' म्हणत असेन तर तशाच कारणाने मी थिय्याम यांच्या नाटकाला ग्रेट का म्हणत नाही ? – एक तर श्रीखंड खाण्याची मर्यादा लौकर संपते म्हणून असेल किंवा थिय्यामना वाईट म्हटल्याने इथले माझे सर्कल फारसे विचलित होणार नाही, हे समजत असल्यानेही असेल. एकीकडे आपल्याला ' मी सर्व चांगल्या गोष्टींचे कौतुक करणारा आहे ' अशी आपली प्रतिमा सादर करायची आहे आणि दुसरीकडे – तसेच, सोपे नसलेले, विनचूक सादर होणारे थिय्याम यांचे नाटक आवडले नाही, असे म्हणून स्पष्टवक्तेपणाही दाखवायचा आहे !

२. त्यांच्या कौशल्याचे आपण कौतुकही करू पण कलाकृती म्हणून हे काहीतरी प्रचंड मौल्यवान सादर होते आहे, असा जो एक माहोल, भ्रम पसरवला जातो, त्यामुळे आपली प्रतिक्रिया जरा तीव्र येते. ' हेच अंतिम ' असे म्हटले जाऊ लागल्याने आपले मूल्यमान जागे होते आणि आपण या वेळी तुकड्यांचे महत्त्व मानणे नाकारतो.

३. आशयप्रधान कलाकृती असेल तर तंत्राचा बडेजाव अडथळा ठरतोच. एखादा गायक ख्याल गात असताना तबलजी आणि पेटीवाला यांनीच खूप करामती चालू केल्या तर ते विसंगतच होते. याचाच अर्थ थिय्याम आशयाला फारसे महत्त्व देत नाहीत, असा होतो. त्यांना झगमगाट आणि दृश्यात्मक भव्यता यांचेच आकर्षण असावे. त्यामुळेच त्यांना पौराणिक, ऐतिहासिक, राजेरजवाड्यांची पोषाखी, श्रीमंती नाटकेच आकर्षित करतात.

४. तंत्राने स्तिमित करणे, चकित करणे – हे कलेतले तसे मर्यादित उद्दिष्ट आहे.

५. अशा नाटकात अभिनयाला फारसे स्थान नाही. अभिनय क्षेत्रात असलेल्या काही व्यक्ती अत्यंत चिंतनशील आणि जगण्याची अत्युच्च समज व्यक्त करणाऱ्या असतात. अशा व्यक्ती एखाद्या नाटकाला फार मोठी देण देतात. थिय्याम यांच्या नाटकात हे तत्त्व वगळले जाते. हे नाट्यमाध्यमाचे मोठे नुकसान आहे.

६. जगण्यातले प्रश्न समजून घेण्यातले इंटरेस्टच लोप पावत चालल्याने, कलेत, आता पॉलिश आणि मार्केटिंग यांनाच महत्त्व येणे अपरिहार्य झाले असावे.

मी थिय्याम यांचे ' मॅक्बेथ ' पाहिले – मला ते मुळीच आवडले नाही !

अलिबाबा आणि चाळिशीतले चोर

December 30, 2013 at 6:57pm

काल ' अलिबाबा आणि चाळिशीतले चोर ' हे डॉ. विवेक बेळे लिखित आणि अजित भुरे दिग्दर्शित एक धमाल-मस्त नाटक पाहिले ! मी एका खेड्यात होतो नोकरीनिमित्त, तिथल्या टेलर दुकानाचे नाव होते ' दिलखुश ' टेलर्स ! ते नाव आठवले ! कारण मी दिलखुश झालो ! इंटेलिजेंट संवादांचा बहारदार तडका ! या नाटकाचे निर्माते आहेत अजित भुरे (माझ्या ' ढोलताशे ' या नाटकाचा नायक साकारणारा) आणि महेश मांजरेकर. ' ढोलताशे ' तली आणखी एक भूमिका करणारा विद्याधर जोशी माझा जुना मित्र. खरे तर त्याच्यासाठीच मी या नाटकाला गेलो ! त्याचा यातला अभिनय तर अप्रतिम आहेच, शिवाय माझा मित्र आनंद इंगळे (ज्याच्या एका टीव्ही कार्यक्रमात मी सहभागी झालो होतो), राजन भिसे (माझ्या ' दिनकर पुरोहितचा खून ' या टीव्हीवर झालेल्या नाटकात एक महत्त्वाची भूमिका करणारा), आणि सीमा देशमुख (माझ्या ' डावेदार ' या नाटकात जिने एक महत्त्वाची भूमिका केली) यांनीही यात सिक्सर्स आणि फोर्स मारण्याची जबाबदारी सहज पार पाडलेली आहे ! बाकीचे कलाकार माझ्या नीट माहितीतले नसले तरी त्यांनीही तोडीस तोड धमाल उडवलेली आहे ! अर्थात, हे सगळे ज्या शाळेचे खेळ दाखवतात त्या शाळेचे मुख्याध्यापक (दिग्दर्शक) अजित भुरे आहेत, हा मुद्दा अधोरेखितच करायला हवा ! नेपथ्यकार काय जादू करू शकतो, ते, यातले प्रदीप मुळ्यांचे नेपथ्य पाहून कळू शकेल ! सर्व दृष्टींनी अप्रतिम निर्मिती ! विषय म्हणाल तर माझ्या ' बुद्धिबळआणि झब्बू ' या नाटकात होता तोच काहीसा ! स्त्री-पुरुष संबंधांतले भूमिगत प्रवाह ! लाजवाब सादरीकरण ! जबरदस्त गर्दी खेचणारे नाटक ! इतक्या मोठ्या संखेने आलेला प्रेक्षकसमूह, हे असे सणसणीत संवाद डोक्यावर घेतो, हे पाहून, एक लेखक या नात्याने मला फारच आनंद झाला ! फक्त एक थोडे न्यून वाटले, तेही सांगतो. तीन जोडपी आणि एक अविवाहित पुरुष –असे हे मित्रमैत्रीणी – भूमिगत आकर्षणांचे खेळ खेळणारे. सगळ्यांना असे काही घडत असावे, असे संशय आहेतच. तरीही त्यांची मैत्री शाबूत आहे, हे जरा पटले नाही. पण लेखकाला प्रश्न पडला असावा की एवढा दोष पत्करला नाही तर एकत्र आणणार कसे हे नमूने ? जनरली मित्रामित्रांत इतकी लाईनबाजी होत नाही, असे माझे निरीक्षण सांगते. ओपन मॅरेजच्या कल्पनेतसुद्धा – पती व पत्नी विवाहबाह्य संबंध ठेवू शकतात पण त्या त्या व्यक्ती वैवाहिक जोडीदाराच्या ओळखीच्या वा माहितीच्या असता कामा नयेत, अशी अट असते. पण नाटक इतके मजेदार आहे की प्रेक्षक ही शंका सोडून घायला तयार होतात ! सर्व तांत्रिक अंगेही नाटकाची मजा वाढवणारी – छान आहेत ! भरपूर करमणुकीचे आणि मुख्य म्हणजे ' आज ' चे नाटक !

धादांत खैरलांजी

October 23, 2013 at 10:33am

धादांत खैरलांजी

--चं. प्र. देशपांडे.

काल या नाटकाचा प्रयोग पाहिला.

“त्या भोसडीच्याची अशा ठिकाणी बदलीची ऑर्डर काढा की शनिवार-रविवार घरी जाण्यायेण्यासाठी त्याचे किमान दहा दहा तास गेले पाहिजेत ! “ – वरच्या साहेबाला दुखवणाऱ्या कोणत्याही कर्मचाऱ्याबाबत हे होऊ शकते. अर्थात दुखवणाऱ्या त्या व्यक्तीची ताकद जोखून ! बऱ्यापैकी ताकद असेल तर साहेब शोपूट घालून गप्प बसू शकतो ! हे फक्त दलितांबद्दलच होते असे नाही आणि आता दलितांकडे ताकद नाही, असेही कुणी समजत नाही. हे या नाटकातल्या इतिहासाच्या दलित प्राध्यापिका वैशाली यांना दिला जाणारा त्रास पाहून वाटते. हा अन्याय आणि खैरलांजीतला अन्याय-अत्याचार यांची समांतर मांडणी करणारे ‘ धादांत खैरलांजी ‘ हे नाटक. प्रा. प्रज्ञा दया पवार या कवयित्रीचा पहिलाच नाटक-प्रयत्न. ‘ खैरलांजी ‘ इथे मुख्यतः वैचारिक संदर्भ म्हणून येत राहते पण नाटक शहरी वातावरणातच घडत राहते. त्या प्राध्यापिकेला छळण्यासाठी तिच्या चारित्र्यावर हल्ला करत तिच्या, तिच्या विद्यार्थ्यांशी असणाऱ्या लफड्याबद्दल उठवलेली अफवा, त्यामुळे त्या मुलाच्या वाग्दत्त वधूच्या घरी प्रॉब्लेम होणे, तिला मानसोपचार घ्यावे लागणे – हा या नाटकातला भाग मला महत्त्वाचा वाटला – एकरेषीय कथा सांगण्यापेक्षा जगणे सामावून घेणारा वाटला. पण नाटकाचा हेतू – दलितांवरचे अन्याय प्रोजेक्ट करणे आणि जाति-अंताचे ध्येय व्यक्त करणे – हा ठरलेला असल्याने त्याच दिशेने नाटक जाते. या नाटकात “ आंबेडकरी चळवळीतले पुरुष असतात का स्त्रियांबद्दल लिबरल ? “ हा टोमणा खूप अर्थपूर्ण आहे. मी अन्याय भोगत असलो तरी मी अन्याय करतही असतो – इकडे लेखिका लक्ष वेधते. पण नाटकाचे उद्दिष्ट ठरलेले असल्याने, हे असे फक्त जाता जाता (काहीशा कौतुकाने ?) येते. प्राध्यापिकेसाठी एका पुढाऱ्याने फोन केल्यावर तिचे सस्पेन्शन मागे घेतले जाणे, हे तिला स्वतःला व्यथित करते – हाही एक वेगळा पीळ या नाटकात दिसतो – आदर्श बाळगायचे पण प्रसंगी सोडायचेही आणि त्याची खंतही करायची ! हा अंतर्विरोध जाता जाता दाखवणे, हे प्रज्ञा पवार ही एक प्रगल्भ लेखिका असल्याचे दर्शवते. नाटकातले काही संवाद उथळ – ठिगळासारखे वाटले – उदा पोस्टमॉडर्निझमचा उल्लेख असलेला संवाद. ते जरा ठाकठीक करायला हवेत. सगळ्यांनी आपापल्या भूमिका नीट केल्या, दिग्दर्शनही समजून केलेले होते. इतर कलाकार माझ्या माहितीतले नाहीत, पण मी नोकरीत असताना अनेक वर्षे माझा सहकारी असलेला श्रीकांत सागर यात सिनेनिर्माता आनंद याची भूमिका करतो – उत्तम ! आवश्यक ते बारकावे सहज व्यक्त करणारा अनुभवी अभिनेता ! मला प्रज्ञा पवारांचा हा एक महत्त्वाचा प्रयत्न वाटला आणि भविष्यात त्या खूपच गुंतागुंतीचे आशय आवाक्यात

घेऊ शकतील, हा विश्वास वाटला. एकूण टीमचे अभिनंदन ! पण एक प्रश्न – प्रेक्षागृहात समाजवादी खूप होते ! अथर्वशीर्ष महत्त्वाचे वाटणाऱ्यांनी दगडूशेठपुढे त्याचे पाठ करायला जमावे – ही अशी आपल्या कलाक्षेत्रातली कंपूबाजी कधी संपणार ?

दोन समकालीन नाटककार

October 12, 2013 at 12:57pm

दोन समकालीन नाटककार

-- चं. प्र. देशपांडे.

सगळे समकालीन नाटककार असा व्यापक पट घेऊन उरकल्यासारखे लिहिण्यापेक्षा दोनप्रातिनिधिक नाटककार घेऊन, ते अभ्यासून, त्यांवर बोलावे, असे ठरवले. इथे समोर घेतलेले दोन नाटककार आहेत – मनस्विनी लता रवींद्र आणि धर्मकीर्ती सुमंत. या दोन्हीनाटककारांच्या नाटकांत ' आजच्या ' नाटकांची बरीच वैशिष्ट्ये उपस्थित असल्याचे दिसून येते. आजच्या तरुणतरुणींच्या जगण्याचा माहोल हेदोन्ही नाटककार हाताळतात. त्यातले प्रश्न, नाराजी, असमाधान, खरचटणे, ताण आणि दुःखे, हे या नाटकांचे विषय आहेत. सामान्यतः मराठी नाटक हे शब्दप्रधान असते तशीच यांचीही नाटके असून, त्यांना वाचनमूल्य आणि साहित्यमूल्यही आहे. धर्मकीर्तीच्या ' गेली एकवीस वर्षे ' या नाटकात एक वाक्य आहे – " आधीच काही दिग्गजांनी ठरवलय, शब्दप्रधान नाटक म्हणजे वाईट नाटक. " पण हे दोन्ही नाटककार याला जुमानत नाहीत. आणखी एका ठिकाणचा त्याच नाटकातला हा संवाद पाहा – " – इथं तुम्ही नाटकाचा क्राफ्ट... अभिनय वगैरे बघायला येऊच नका ! तुम्ही एकातरुणाची व्यथा ऐकायला या ... " प्रेक्षकांच्या मानसिक सवयी अबाधित ठेवून निव्वळ त्यांची करमणूक करण्यासाठी लिहिलेली ही नाटके नाहीत. ऊरबडवेपणा, हसवणे, रडवणे, पल्लेदार वाक्ये वा सुभाषिते, सुरुवात-मध्य-शेवट असलेले कथानक, सविस्तर स्वभावचित्रण, खूप नाट्यमय घटना – यांची काळजी करणारे हे दोन्ही नाटककार नाहीत. दोघेही या पिढीच्या जगण्याचे त्यांचे आकलन आपापल्या पद्धतीने अभिव्यक्त करणारे नाटककार आहेत. त्यामुळे, व्यावसायिक यशमिळवणे, हा त्यांचा हेतू नाही. आजच्या जगण्याच्या माहोलातून येणारी ही सर्जक अभिव्यक्ती आहे. आणि हेच त्यांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

आता ' आजचे ' किंवा ' समकालीन ' नाटक म्हणजे काय ? कोणत्याही काळात माणसांचे समूह एकाच वा सारख्याच वास्तवात जगत नसतात. मी एका खेड्यात असताना हे पाहिले होते की एस्टीने दोन तासांवर असलेले जिल्ह्याचे ठिकाण तिथल्या अनेकांनी पाहिलेले नव्हते. ' अनुभव ' च्या मे ' १३ च्या अंकात मधू साबणे या पुण्यात राहणाऱ्या आपल्या मराठीतल्या कादंबरीकाराचा एक लेख आलेला आहे, त्याचे शीर्षक आहे – ' तर मी मुंबईपाहिलीच नाही '. पुण्यात राहात

असून हा लेखक अजून एकदाही मुंबईला गेलेला नाही. मनांवरचे प्रभाव, जगण्याचे माहोल, कामाची क्षेत्रे इत्यादींमुळेही अनुभवप्रकार वेगवेगळे असू शकतात. त्यामुळे 'समकालीन' असे एकच काही जगणे चालू असते, असे म्हणता येत नाही. तरीही जगण्याचा साचा, स्वरूप हे काळानुरूप बदलत असतात, हे नाकारता येत नाही. आधुनिकसाधने आणि 'प्रगती' यांचा लाभ होणारे, तसेच शहरी जीवन जगणारे या अर्थी इथे 'समकालीन' म्हणता येईल. त्या अर्थाने, हे दोन्ही नाटककार आपल्यापुढे 'आजचे' जगणे सादर करतात. वस्तूंचे आणि माहितीचे स्फोट, सुखसोयी आणि चैनीची वाढती-बदलती साधने, कपडे, खाणे यांतले वैविध्य आणि चोरखंडळपणा, वाढते विशेषीकरण (specialization), स्पर्धा आणि एकूणच होत असलेले शहरीकरण यांमुळे जगण्याचा रागरंग बदललेला आहे. माणसामाणसांतल्या संबंधांची स्वरूपे बदललेली आहेत. ताण आणि सुखदुःखांची स्वरूपे बदललेली आहेत. त्या संदर्भात या दोन नाटककारांची नाटके पाहवी, अभ्यासावी, असा या लेखाचा हेतू आहे. त्यांच्या जोरकस आणि कसदार अभिव्यक्तीमुळे त्यांना आजचे महत्त्वाचे नाटककार म्हणून पाहणेही आवश्यक आहेच.

या लेखासाठी मनस्विनीची खालील तीन नाटके --

१. सिगारेट्स
२. अलविदा
३. एकमेकांत

आणि धर्मकीर्तीची खालील तीन नाटके --

१. पाणी
२. चारू, आरो, इ.
३. गेली एकवीसवर्षे

अशी एकूण सहा नाटके विचारात घेतलेली आहेत. सुरुवातीला य नाटकांचा गोषवारा पाहू. या नाटकांचा आशय, यांत काय घडते यात केवळ नसून मुख्यतः ते घडतानाच्या संवादांत आहे, हे इथे नोंदवायला हवे. आधी मनस्विनीची नाटके --

१. सिगारेट्स

नेहाला गौतम आवडतो पण तो प्रतिसाद देत नाही. आशिषला नेहा आवडते पण तिला तो आवडत नाही. मनीषला नंदिनी आवडते पण तिला तो आवडत नाही. नंतर गौतम-नेहा यांचे जवळ येणे घडते. गौतम तिला म्हणतो, "मी आवडतो तर आशिषशी अफेयर का केलंस ? " त्याला ते अनैतिक वाटते. आशिष-नंदिनी 'सगळे' ट्राय करून बघतात. नंदिनीला लग्न, जबाबदारी हे काही नको आहे. नेहा आशिषला सांगते की तिला गौतम आवडतो. आशिष चिडतो. तेव्हा नेहा म्हणते, "तू तर नंदिनीत इन्व्हॉल्व्हहीनव्हतास -- तिनं सांगितलंय सगळं -- " इथे आशिष अवाक होतो, निघून जातो.

२. अलविदा

निशांत या पात्रावरूननाटक सुरू होते. प्रकाशकाका (ओबीसी) हे निशांतच्या बाबाचे मित्र असून निलूमावशी (ब्राम्हण) ही त्यांची पत्नी आहे. सई ही त्यांची मुलगी. समीर व तनिशा एकमेकांच्या प्रेमात असून शेवटी त्यांचे तुटते. प्रकाश-नीलायांचे पटत नाही – त्यांचा शेवटी घटस्फोट होतो. सई निशांतला पटकावू शकली नाही, याचे नीलाला दुःख होते. पूजा-निशांत यांचे प्रेम. नीला तिच्या कामासाठी शेवटी आफ्रिकेला जाते.

३. एकमेकांत

स्वप्नील हा एक अभिनेता आहे. पूर्वा-स्वप्नील यांच्यात प्रेम आहे. ती दोघे एकत्र राहतात. प्रियांका स्वप्नीलशी फ्लर्ट करते. पूर्वा गणपती-वर्गणीवरून सोसायटीच्या सेक्रेटरीशी भांडते. ते तिथे भाड्याने राहात असतात. स्वप्नीलला पूर्वाचे वागणे आवडत नाही. पुढे ते वेगळे होतात. पूर्वा तिच्या घरी राहायला जाते. अमेय तिचा भाऊ आणि मेघना त्याची पत्नी. मेघना बरीचशी ट्रेडिशनल. पुढे स्वप्नील आजारी असताना पूर्वा येते. पूर्वाचे बाबा आजारी असताना स्वप्नीलही तिकडे जातो. स्वप्नील-प्रियांका यांचे जमते आणि तुटते.

आता धर्मकीर्तीची नाटके –

१. पाणी

मुकुल हा एक क्रियाशील विचारवंत आणि पाणिनी हा ' अवलोकन ' चा संपादकीय सल्लागार -- आणि मुख्य म्हणजे आंदोलनाकडे एक कार्यकर्ता म्हणून पाहणारा. मुकुलच्या लेखनाला असणारे ग्लॅमरत्याने कार्यकर्त्यांना उत्साह देण्यासाठी वापरावे, त्यांना निराशकरायला नव्हे, असे पाणिनीचे म्हणणे. हीचर्चा मुकुलच्या ऐका लेखाच्या संदर्भात चालू आहे. कार्यकर्त्यांना अंधारात ठेवणे आणि नेत्यांच्या चुकांवर शाल पांघरणे, हे करायला मुकुलचा नकार आहे. त्याने लेखातून, आमीरखानचा पाठिबा आणि परदेशी फंडिंग हे मुद्दे काढावेत असे पाणिनीचे म्हणणे असते. मुकुल त्याला नकार देतो. पाणिनीच्या मते हा पस्तीस हजारकुटुंबे आणि दोन लाख लोकांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न आहे, तो सिनिकली हँडल करू नये. आमीरखान कोकाकोलाची जाहिरात करतो तर त्याचा पाठिबाघेणे चूकच आहे, असे मुकुलचे म्हणणे. पाणिनीच्या मते मुकुलने त्याचे परखड विचारही आंदोलनाचे हित लक्षात घेऊन मांडावेत, तर मुकुलच्या मते, असे स्पष्ट, परखड विचार दिल्यानेच आंदोलनाला ताकद मिळेल. कार्यकर्त्यांना वैचारिक झटके हवेतच, असे मुकुलला वाटते. त्या दोघांत कोणताही समझोता न होताच नाटक संपते.

२. चारू, आरो, इ.

दीपक हे एक काल्पनिक पात्र आहे. चारू घरात आल्यावर (आणि नंतरही अनेकदा) त्याच्याशी फोनवर बोलतो. घर उकिरडा टाईप अस्ताव्यस्त असल्याचे पाहून वैतागतो. आरोचा फोन येतो. तिचे माधुर्य. ' आपण एकत्र का राहतो ? ' हा त्या दोघांतला प्रश्न, जो शेवटपर्यंत चालतो. चारूच्या पायाला लागलेले असून आरो त्यावर उपचार करते. नंतरच्या संभाषणात, नात्यातल्या एका बारशाच्या कार्यक्रमाला जाणे टाळले जाते. चारूच्या डोक्यात तोच प्रश्न. नाटकात या गंभीर प्रश्नाची लाईट

हाताळणी. तिला ' त्रिदेव ' आवडतो, त्यालानाही. तिच्या मते, व्यक्तिगत समजुतीचे/ आवडींचे प्रश्न हे जीवनमरणाचे प्रश्न करू नयेत. तिला ' सलाम नमस्ते ' बघायचाय.दुःखी काही नकोय. तिला चारूचा सारखा ऍनालिसिस कंटाळवाणाहोतो. ' लिव्ह इन ' असून किती यशस्वी आहोतहे बाहेर दाखवणे आणि आतून पोखरलेले असणे – हे चारूला खटकतेय.आरो म्हणते, " तुझ्या रिलेशनशिपमध्ये दुसऱ्या व्यक्तीचाविचारच नसतो. " ' यशराज ' च्या फिल्मसखोटारड्या, मेलोड्रॅमॅटिक असल्या तरी त्यांत सुधारणा होत असल्याचेती सांगते. आपली एकमेकांना गरज आहे म्हणून आपण एकत्र राहतो- या रिलेशनशिपला नावे ठेवायची गरज नाही, असे तीम्हणते. अतिविचारामुळे कलाकृतीची निखळ मजा घेता येत नाही,असे ती म्हणते. त्याला पुन्हा पायाला लागते.ती पुन्हा सेवा करते. " आपण एकमेकांना आवडतो म्हणूनएकत्र राहतो " – यावरशेवट होतो.

३. गेली एकवीस वर्षे

लिबरल आईवडिलांचा एकवीस वर्षांचा मुलगा म्हणजे तरुण. त्याची प्रेयसी चाफा. 'त्रास होतो म्हणजे नक्की काय होतं ? ' – हा त्याचाप्रश्न आहे. आईबावा पुरोगामी. समाजवाद,स्त्रीवाद यांचे पुरस्कर्ते आणि प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात असणारे.तरुण स्वतः कोणत्याही विचारसरणीला बांधील नाही, पण याचा अर्थ त्याला प्रश्नच नाहीत, असा नाही,असे तो म्हणतो. रघू जेव्हा त्याला विचारतो," तैयार हो इस डर के लिये ? " तेव्हा तरुण म्हणतो," तैयार होने की क्या बात है सर ... वैसे भी यहीतो लाईफ है । " ' कबड्डीकबड्डी ' च्या ऐवजी तो ' लेफ्ट लिबरल,लेफ्ट लिबरल ' – असे म्हणतो, पण आपले मन तसे आहे का, हे त्याला कळत नाही. नंतर चाफा त्याला नकार देते. रघू आव्हान देतो तेव्हातरुण काहीच प्रतिकार करू शकत नाही. शिक्षण मधेच सोडतो.आपण अपयशी आहोत, असे तो म्हणतो. भीतीचा पगडा. सध्या असलेल्या सगळ्या गोष्टींचा नाश केलापाहिजे, असे त्याला वाटते. सर्वनाशातूनचनिर्मिती शक्य होईल, असे तो म्हणतो. शेवटीतो मनोरुग्ण होतो. असंबद्ध बडबड करतो. नाटकालादोन शेवट आहेत. पहिल्या शेवटात बाँवहल्ल्यात चाफा मरते.नंतर तरुणाचे ऍरँज्ड मॅरिज होते. गणपती मिरवणुकीततो नाचत असताना नाटकाचा शेवट होतो. दुसऱ्या शेवटाप्रमाणे- बुद्ध, शून्य ... दीर्घश्वास – या वेगळ्या गोष्टी येतात. फुटक्यामनाप्रमाणेच हे तुकड्यातुकड्यांचे, सलगता नसलेले नाटक.

मनस्विनीच्या नाटकांबद्दल तेंडुलकरांचा लेख इथे वाचायला मिळतो. तसेच, धर्मकीर्तीच्यानाटकांबद्दल मकरंद साठे आणि वैभव आवनावे यांचे लेख आहेत. त्यांबद्दलचेथोडे मुद्दे आधी पाहून मग पुढे जाऊ.

मनस्विनीच्या लेखनाचे ' बळ ' – महत्त्वाचे वैशिष्ट्य -- सांगताना तेंडुलकर म्हणतात, " भावनेत आजवर लपलेली जगण्यातलीसत्ये ती बघता बघता वरची आवरणे अलग करून त्यांचे ' आतले' रूप आपल्यासमोर निर्विकारपणे मांडून ठेवते, रक्ताचाकिंवा अश्रूचा एक थेंब न सांडता – अतिशय मोजक्या शब्दांत.एरवी कविता करणारी मनस्विनी तिच्या नाटकात एक शस्त्रक्रियातज्ञ आहे." तिचे नाटक बघताना त्यातलीएकूणच अलिप्तता अंगावर येत राहते, असे तेंडुलकर म्हणतात.(पारंपरिक नाट्यमयता नसलेले रोजचे जगणे नाटकातून मांडणे आणि ' धीटपणा ' ही वैशिष्ट्येही तेंडुलकर

सांगतात.) तथाकथित सभ्यतेची खूप बंधने पाळत खोटे खोटे बोलायचे नाकारणारी ही नाटककारआहे. ' निःसंकोचपणा ' हे तर या पिढीचेचवैशिष्ट्य आहे. पण तेंडुलकर म्हणतात ती ' अलिप्तता ', तो ' निर्विकारपणा' कशातून येतोय, हे पाहायला हवे. मनस्विनीचे ' एकमेकांत ' हे नाटकपाहिल्यावर मी तिला एक ईमेल पाठवला होता, तो असा होता--

“ काल तुझे नाटक ' एकमेकांत ' पाहिले. उत्तर-आधुनिकतेची सर्व वैशिष्ट्ये यानाटकात आहेत. प्रत्येकाचेच बरोबर, आणि सत्य असे काही नसतेच – असे म्हणता म्हणता अराजक हेच सत्य, असे होते.

तुझी नाटके खूप लोकांनी पाहायला हवीत, म्हणजे, पटापट मते देण्याचे हे प्रश्न नाहीत, हे लक्षात येईल.

कालच्या प्रयोगाची सुरुवातच पडेल झाली आणि पूर्ण प्रयोगच एक पट्टी खालीचझाला, असे मलावाटले.

शुभकामना. “

अमुक बरोबर, तमुक चूक – हे ठरवण्याच्या कोणत्याच मापदंडांवर विश्वासराहिलेला नाही. कुणी कसे वागावे, कुणालाकाय वाटावे, वर्तनावर कोणते निर्बंध असावेत – यांबाबतची कोणतीच बंदिस्त रचना इथे उपलब्ध नाही. त्यामुळे,इथे कुणाचीच बाजू घेतली जात नाही, अमुक चुकले,असे सुचवले जात नाही, अमुक एक भूमिका घेतली जातनाही – यांमुळे ती अलिप्तता येते. लेखिकेलामान्य असणारी एखादी नैतिक चौकट या लेखनामागे नाही. उलट,असे काहीच उपलब्ध नसण्यातून नकळत येणारा एक कडवटपणा आहे, असे म्हटले तरी चालेल. उपरे आदर्श आणि खोटी नैतिकता फेकूनदिलेली ही दृष्टी आहे. जणू कसलेही आधारच नको असलेली दृष्टी.त्यामुळेच घटनांचे अंदाजही उडवून दिलेली दृष्टी.

' सिगारेटस ' मधला खालचा उपरोधिक संवादपाहा --

गौतम – बघ, तुला काहीच नीट नाही करता येत.आपल्याला आपण करत असलेल्या प्रत्येक गोष्टीचे परिणाम माहीत असले पाहिजेत.म्हणजे मी इकडे हात केला की काय होईल – मी एखादाघास उचलतोय तर तो माझ्या तोंडात कसा जाणार आहे, हे मला कळलं पाहिजे.

किंवा –

नंदिनी -- ... पण मला आवडत नाही कोणी मला असं वाग, इतक्या वाजताच येआणि विशेषतः माझ्या प्रोफेशनल कामात ढवळाढवळ केलेली..

किंवा ' अलविदा' मधला हा संवाद –

सई – बाबा आता बदललाय– आता काय करायचं आणिहेच करायचंय असं स्वीकारून करतो सगळं. पूर्वीचा जग बदलायचा उत्साहनाही राहिलेला – पण त्या दरम्यान पूजा आणि निशांत यायचे घरी.गंमत हीच की त्यांचं जमलंय – मी हातचा चांगला मुलगाघालवला याचं दुःख झालंच असेल आईला ! आणि हो,नुकतंच मला कळलं की समीर आणि तनिशाचं तुटलं.

-- हे असेएका फटक्यात अनेक गोष्टी हाताळणे ! त्यात उद्गारचिन्हेही नाहीत!

याच प्रकारे तयार आदर्श आणि परंपरागत मूल्ये नाकारणेहे धर्मकीर्तीच्या नाटकांतही दिसते.त्याच्या ' मी आणि माझे लिखाण ' या लेखात तो म्हणतो, " एका बाजूला ' जगण्याचा वेग, करावयाची इच्छा असलेल्या व व्यवस्थेच्या अटी पूर्ण करण्यासाठी गरजेच्या गोष्टी ' आणि ' नैतिकता ' दोन्हींचा ताळेबंदएका मूल्यव्यवस्थेत बसवण्याच्या फंदात न पडता मी जगणं पुढे पुढे रेटत गेलो." आणखी एका ठिकाणी तो म्हणतो, " माझ्या घरातूनकामाच्या ठिकाणी जाताना मला जे एक लाख एकापेक्षा एक भडक आणि सक्ती करणारे अनुभव येतातत्यांच्याच प्रवाहात मी आहे ते सगळे मिळून जे बनतं तो मी आहे ते माझं लिखाण आहे असंम्हणावं लागेल. " (लेखातआहे तसे घेतले आहे, नसलेली विरामचिन्हे घालून अर्थ बदलल्याचा आरोप येऊ नये, म्हणून.) थोडक्यात,हा एक मूल्यहीन गोंधळ आहे. बरोबर-चूक, भलेबुरे, हितकारक-अहितकारक – हे ठरवणे अशक्य असलेला chaos –अराजक आहे. ' इतिहास ' या विषयावरचे तरुण या पात्राचे, ' गेली एकवीस वर्षे ' या नाटकातले हे म्हणणे पाहा-- " जैसे कि हिस्टरी को डिलीटकरना चाहिये ... साला सब प्रॉब्लेम उसी में तो है । कोई एक चीजजो बीते हुए पलों की याद दे ... खत्म होनी चाहिए ..."

मकरंद साठे यांनी याच लेखकाच्या दुसऱ्या नाटकांच्या संदर्भात मांडलेले त्यांचेआकलन असे आहे – " वैचारिकतान नाकारता, समाजभान, परिस्थितीभान आणि मुख्यम्हणजे काही किमान ऐतिहासिक भान ठेवून हा तरुण काही लिहू पाहात आहे. " एका नाटकात हा तरुण याला इतके महत्त्वदेईल आणि दुसऱ्या नाटकात हे सगळे धुडकावून लावेल, तर न जणो,तो नुसताच एक तंत्रकुशल लेखक ठरेल. पण हा तसा मुळीच नाही. हा एक गंभीर, सर्जनशील लेखक आहे.त्याच्या कमी वयाचे उल्लेख करून त्याला पॅटर्नाईज करायची मुळीच गरज नाही,असा हा एक परिपक्व लेखक आहे. ' बुद्धिवादविरोधा ' ची मकरंद साठे यांना ऍलर्जी असावी. तेंडुलकरांना,जणू ते आरोपी असल्याप्रमाणे, त्यांनी याचे जनकठरवले आहे. याच्या जणू विरोधात, धर्मकीर्ती" हा एक ' विचार ' करू पाहणाराआणि ' विचारप्रवृत्त करणारा ' लेखक आहे." – असे साठे म्हणतात. लेखकाचे विचार आणि त्याचीप्रत्यक्ष नाटके पाहता, हे अर्थातच स्वतःच्या आपेक्षा या नाटकांवरआरोपित करणे आहे. कारण, चांगले म्हणायचेहे आधीच ठरलेले असावे. मुळात साठे म्हणतात त्याप्रमाणे' पाणी ' हे प्रामुख्याने राजकीय नाटक आहे का? माहोल चळवळीचा असला तरी, विचार आणि कृती यांतलेअंतर हा या नाटकाचा विषय आहे. मानवी जगण्यातला हा अत्यंत महत्त्वाचाविषय असून कोणत्याही माहोलात तो अस्तित्वात असू शकतो. विचार आणिकृती यांतले द्वंद्व हा खरे तर या नाटकाचा विषय आहे. या प्रश्नाचेसर्वांगीण आकलन व्यक्त झाल्यावर नाटक संपते. यात लेखक कोणतीही' भूमिका ' घेत नाही. बरोबर-चूक, योग्य-अयोग्य – अशी कोणतीही बाजू घेत नाही वा तसे काही सुचवतही नाही. या द्वंद्वाच्या प्रश्नाला अमुक एक बरोबर, असे उत्तरअसू शकत नाही, हेच आकलन हे नाटक व्यक्त करते. पण, उत्तर-आधुनिकतेप्रमाणे मूळनाटक असे काही नसतेच, त्याच्या प्रत्येक वाचकाने / प्रेक्षकाने काढलेल्या आपापल्या प्रती फक्त असतात. माझ्यासारख्यालाएक वेळ असे म्हटलेले चालू शकेल कारण मला बुद्धीचे विशेष कौतुक नाही. पण साठ्यांना असे म्हटलेले चालेल का ? त्यांना उत्तर-आधुनिकतेत बसवले तर त्यांच्या आवडत्या बुद्धिवादाची वाट लागेल ! आणि तेंडुलकर बुद्धिवादविरोधाचे जनक होते ? तसे असतेतर मराठी नाटक कुठच्या कुठे पोचले असते ! ' सखाराम

बाइंडर' सारखा एखादा अपवाद वगळता, साठ्यांचे हे विधानपटणरे नाही. बुद्धिवादाच्या ' कोत्या' मर्यादेत वावरणाऱ्या कलाकृती कधीच

' मौल्यवान ' (वा ' अक्षर ') निपजत नाहीत, हे इथेनमूद करावेसे वाटते. ' पाणी ' हे नाटक बुद्धीच्या, विचाराच्या मर्यादा व्यक्त करणारे नाटक असल्यानेच ते मराठीतले एक महत्त्वाचे/ प्रगल्भ नाटक ठरते. धर्मकीर्ती वा मनस्विनी, त्यांची नाटके कुठल्याही भूमिकेत अडकवत नाहीत आणि त्यामुळेच हे दोघेहीमराठी नाटक एका उंचीवर नेणारे लेखक ठरतात. ' गेली एकवीस वर्षे ' या धर्मकीर्तीच्या नाटकाबद्दल लिहिताना वैभव आबनावे काय म्हणतात ते पाहा – " आत्मिक, भावनिक, सामाजिक, राजकीय अशा जगण्याच्या सर्व पातळ्यांना कवेत घेऊ बघणारा, कुठल्याही अभिनिवेशाशिवाय समग्रतेची आस लागलेला, असाहा पिपीलिका मार्ग. या मार्गाचे प्रतिध्वनी समकालीन मराठी लेखकांमध्येप्रामुख्याने मकरंद साठ्यांच्या लिखाणात आढळतात. या मार्गाचीपुसटशी चाहूल धर्मकीर्तीच्या ' गेली एकवीस वर्षे ' मध्ये जाणवते. " उलट, अशा ' समग्र ' तेचा प्रतिध्वनी साठ्यांच्यानाटकांत मुळीच सापडत नसून धर्मकीर्तीच्या नाटकात त्याची ' पुसटशीचाहूल ' नव्हे तर ' स्पष्ट, स्वच्छ दर्शन ' घडते, असे म्हणायलाहवे. आबनाव्यांना साठ्यांची खरे तर स्तुती करायची आहे, पण साठ्यांना ती निंदा वाटण्याचीच स्पष्ट शक्यता आहे. म्हणजे साठ्यांनी चुकीच्या कारणानी धर्मकीर्तीच्या नाटकांना चांगले म्हणणे आणि आबनाव्यांनी चुकीच्या कारणानी साठ्यांच्यानाटकांना चांगले म्हणणे, अशी इथे एक मजेदार फिट्टंफाट होऊन जाते! (भूमिकावाल्यांना समग्रतेचा संताप असतो, हे लक्षात घ्या.)

आता मनस्विनी आणि धर्मकीर्ती यांच्या नाटकांतून काय काय व्यक्त होते, ते पाहू. उत्तर-आधुनिक म्हणजे काय आणि ही नाटके उत्तर-आधुनिक आहेत का, अशा चर्चेत न जाता, या नाटकांतून कोणत्या जाणिव्या व्यक्त होतात ते पाहू. तयारआदर्श, पारंपरिक नैतिक मूल्ये, सार्वकालीनसत्ये – या गोष्टी ही नाटके नाकारतात. इतिहासाच्याविश्लेषणातून वा बुद्धीने वा स्वभावाने जगण्यातल्याप्रश्नांवर – संबंधांच्या प्रश्नांवर – उत्तरे सापडतात, यावर या नाटकांचा विश्वास नाही. जगणे सुसंगत नसून विसंगत आहे आणि विदीर्णतायुक्त आहे, ही या नाटकांची पायाभूत जाणीव दिसते. हे सगळे गृहीत धरून, जमेल तसे जगत जायचे, एवढेच शक्य आहे, अशी जाणीव इथे व्यक्त होते. ही एक प्रकारे बंदिस्ततेची, मर्यादायुक्ततेची आणि अगतिकतेची जाणीव आहे. त्यामुळे, सारांशरूपाने याला निराशावादही म्हणता येईल. इथे ' आधुनिक समीक्षा-सिद्धान्त ' या मालशे-जोशी यांच्या पुस्तकातले पृष्ठ १८२ वरचे उत्तर-संरचनावादबाबतचे विवेचन, इथल्या जाणिव्यांच्या संदर्भात, पाहण्यासारखे आहे -- " उत्तर-संरचनावादहा मूलभूत तार्किकतेला, मूलभूत तत्त्वांनाच नष्ट करू पाहतो. सुसंगती, सलगता, विवेकाधिष्ठितवा तर्कनिष्ठ ज्ञान, यांच्या ऐवजी विसंगती, विलगता, विकेंद्रीकरण यांच्या साहाय्याने मानवी जीवनाचा, मनाचा, भाषेचा, संस्कृतीचावेध घेऊ पाहणाऱ्या या विचारसरणी आहेत. मानवी जीवनात वा इतिहासातसकारात्मक क्रांती घडू शकते, यावर या विचारसरणीचा विश्वास नाही. मानवी जीवनाला, संस्कृतीला, इतिहासाला मिळणारी दिशा ही कोणत्याही सकारात्मक दृष्टिकोणातून पाहणे या विचारसरणीमध्ये शक्य नाही. अगदी टोकाला जाऊन मांडलेल्या या सापेक्षतावादी भूमिका मूल्यदृष्ट्या ' अराजकवादी ' आहेत, असे म्हणणे भाग आहे. " -- अशा प्रकारच्या

‘ अराजकवादा ’ चा अनुभव या दोन्ही नाटककारांच्या नाटकांतून येतो.

मनस्विनीची नाटके

मनस्विनीची तिन्ही नाटके स्त्री-पुरुष (तरुण-तरुणी) संबंध, त्यांतले प्रश्न आणि पेच – या क्षेत्रात फिरताना दिसतात. हे मध्यमवर्गाचे वा अतिश्रीमंतवर्गाचे प्रश्न आहेत, असे काही म्हणून हे सगळे फेटाळता येईल का? काहीजणांना वाटते की मध्यमवर्गीय अनुभवक्षेत्रातून चांगली कलाकृतीनिर्माण होऊ शकत नाही. काही तथाकथित बुद्धिवादी असाही भ्रम पसरवायचाप्रयत्न करताना दिसतात की राजकीय नाटक वा राजकीय कादंबरी हीच श्रेष्ठ कलानिर्मिती असू शकते. कलाकृतीचे अनुभवक्षेत्र वा तीत हाताळलेले प्रत्यक्ष अनुभवद्रव्यकोणते आहे, यावर त्या कलाकृतीचे श्रेष्ठत्व अवलंबून असते का? तसे असेल तर भारतातली सर्वोत्तम कलाकृती कोणत्या जनसमूहातून निर्माणहोईल, हे सांगता आले पाहिजे. तसेच जगातलीसर्वश्रेष्ठ, मौल्यवान कलाकृती कोणत्या देशातून निर्माण होईल, हेही सांगता आले पाहिजे. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक यांप्रमाणे ‘ राजकीय ’ हे एका माहोलाचे निर्देशन असू शकते. ते मूल्य असू शकत नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे. मानवी संबंधांचा आवाका आणि त्यांच्या आकलनाची कुवत, झेप, गांभीर्यावरच कलाकृतीची मूल्यात्मता अवलंबून असते. आपल्याकडे महायुद्धातप्रत्यक्ष होरपळणे झाले नाही म्हणून आपल्या कलाकृती खुज्या राहतात, असे समजणे हे निव्वळ बावळटपणाचे आहे. थोडक्यात, अमुक एक छोटे अनुभवक्षेत्र हाताळले जाणे हे या नाटकांचे वैगुण्य ठरत नाही, हे आधी लक्षात घेतले पाहिजे.

मनस्विनीच्या नाटकांतल्या तरुण-तरुणींनी अर्थातच आपापल्या पालकांचे जगणे पाहिलेले आहे. ते त्यांना फालतू, निरर्थक, नाइलाजाचे वाटलेले असल्याने, त्यांच्या जगण्यात त्यांनातेच, तसेच नको आहे. जुने प्रश्न टाळणारे असे ते काही वेगळे जगू इच्छितात. तसे वेगळे त्यांचे प्रत्यक्षजगणे चालूही आहे. जुन्या नीतीकल्पना यात निकालात निघत असल्यानेहे ‘ धीट ’ ही वाटू शकते. पण या नाटकांत धीटपणा हा सनसनाटीपणासाठी आलेला नाही. ती, त्या जगण्याच्या जुन्या साच्याला आलेली तीव्र प्रतिक्रिया आहे. (या कारणासाठी ही नाटके मानसिक, सामाजिकदृष्ट्याही अभ्यसनीय ठरू शकतील.) जुनी नीतीमूल्ये उराशी बाळगूनजगणारे, ही नाटके पाहून स्तंभित होऊ शकतीलही, पण असाही एक प्रश्न विचारला पाहिजे की, अशा प्रकारचे ‘ नवे ’ जगणे माहीत असलेले वा स्वतःच्या जगण्यातते स्वीकारलेले जे कुणी असतील त्यांना ही नाटके काय देतील ? मुळातत्यांना काही देऊ शकतील तरी का ? याचे उत्तर नक्कीच होकारार्थी आहे. आपला जगण्याचा साचा, आपल्या मनाचेप्रोग्रामिंग, आपले विचार, कल्पना, आपली सुखे, चांगल्यावाईटाचे व न्यायाचे आदर्श – हे सगळे प्रत्येकाला बरोबर वाटणे आणि त्यामुळे अर्थातच दुसऱ्याचे चूकवाटणे, ही एक माणसाच्या जगण्यातली अटळ अशी ‘ अराजकी ’ अवस्था आहे. या अवस्थेचा आणि तिच्या बिनतोड दिड-मूढतेचा प्रत्यय ही नाटके देतात. या अर्थानेती जगण्यातल्या एका मूलभूत प्रश्नाला भिडतात. जर कंडिशनिंग आणि बौद्धिक कृती यांतूननिराकरणे येऊ शकत नसतील तर काय ? – हा तो प्रश्न. हेच या नाटकांचे महत्त्व आहे. प्रत्येक वेळी या प्रश्नाच्यासंपृक्त अवस्थेचा अनुभव देऊन ही नाटके

संपतात. त्याचे उत्तर देणे, निराकरणाची पद्धत सांगणे वा त्याबाबत ' भूमिका' घेणे – असला उथळपणा ही नाटके करत नाहीत. कोणती तरी पारंपरिक वा वैचारिक मूल्ये महत्त्वाची असल्याचे डोक्यात ठेवून अनुभवांची मांडणी होणे वा त्या पार्श्वभूमीतूनच त्यातला उपरोधही अवतरणे, ही मराठी नाटकांची सवय पाहता, त्या परंपरेवर तर ही नाटके अधिकच लक्षवेधक ठरतात. कोणतीही ' भूमिका' न घेता नाटक लिहिले जाणे, ही मराठीत क्वचित घडणारी घटना (तेंडुलकरांनाही ' सखाराम बाइंडर ' इतके हे कुठे जमले का, ते पाहावे.) इथे प्रकर्षाने घडताना दिसते. जगण्यातल्या मूलभूत प्रश्नांना सामोरे जाणे, हानाटककाराचा जाणीवपूर्वक हेतू असो वा नसो, प्रेक्षकांना ही नाटके त्यासाठी उद्युक्त करतात, हेच अशा नाटकांचे अनन्यसाधारणत्व म्हणायलाहवे. मनस्विनीची नाटकेही या वैशिष्ट्याने युक्त आहेत हे निश्चित.

आता मनस्विनीच्या नाटकांतले काही संवाद पाहू --

नेहा – नाही रे. उलट गंमत वाटतेय. थ्रिलिंग वगैरे. म्हणजे या आधी माझं जे अफेयर होतं नाते तसं कुणी कुणाला स्पष्ट न सांगताच झालं. पण त्यामुळेच जास्तत्रास झाला. त्यापेक्षा हेच बरंय. कसं होतं ना, माझ्याकडूनच प्रेम दिसायचं, मला गरज आहे असं वाटायचं. अर्थात नंतर मग तो सोडता सोडे ना. (सिगारेटस – पृ. ८.)

गौतम – हे बघ, आशिष माझा मित्र आहे आणि तू त्याची प्रेयसी आहेस. मला स्वतःला असं वागणं बरोबर वाटत नाही आणि मला गिल्टमध्ये राहायला आवडणार नाही. बस ! त्यामुळे आपण थांबू. बाय, मी निघतो. (नेहा नुसती त्याच्याकडे बघते आणि बघत राहते.) – (सिगारेटस – पृ. ३१.)

सई -- ... अजून एक गंमत झाली. माझी आई नक्की दुःखी झाली असेल. असंच पाहिजे. मी परीक्षा झाल्या झाल्या बाबाकडे गेले – खूप मजा केली. बाबा आता बदललाय – आता काय करायचं आणि हेच करायचं असं स्वीकारून करतो सगळं. पूर्वीचा जग बदलण्याचा उत्साह नाही राहिलेला पण त्या दरम्यान पूजा आणि निशांतयायचे घरी. गंमत हीच की त्यांचं जमलंय – मी हातचा चांगला मुलगा घालवला याचं दुःख झालं असेल आईला ! आणि हो, नुकतंच मला कळलं की समीर आणि तनिशाचं तुटलं. – (अलविदा – पृ. ७४.)

पूर्वा -- ... तू मला घरी बोलावतोस आणि हे सांगतोस की माझ्यामुळे तुझ्या आयुष्याची वाट लागली आहे ... मला काहीच इमोशनस नाहीत का रे ? की मला फक्त लॉजिकल गोष्टींवरच चिडायचा हक्क आहे ? (तिला रडू आवरत नाही ...) मी ... – (एकमेकांत – पृ. ४५.)

निरनिराळ्या दिशांनी जाणाऱ्या, निरनिराळे प्रभाव असलेल्या वस्तुस्थिती, परिस्थिती, मनाच्या कृती – हे सर्व जाताजाता सहज व्यक्त होण्याची किमया या अशा संवादांतून घडते, म्हणून यांना ' प्रगल्भ ' संवाद म्हणायचे. असे खूप संवाद या नाटकांत आहेत. जगण्यातली एक प्रकारची अटळता, ऍब्सर्डिटी, शोकात्मता आणि हास्यास्पदता – या सगळ्यांचे भान ही नाटके व्यक्त करत जातात. मराठी नाटकात हे अपवादाने घडणारे आहे. हे या नाटकांचे वेगळेपण आहे.

धर्मकीर्तीची नाटके

मनस्विनीची नाटके तुलनेने सौम्यपणे आक्रमक तर धर्मकीर्तीची अधिक आक्रमकपणे आक्रमक आहेत, असे म्हणतायेईल. धर्मकीर्तीच्या नाटकांचा वस्तु-ऐवजमनस्विनीपेक्षा अधिक विस्तृत आहे. अर्थात त्यामुळे मूल्यात्मकश्रेष्ठता कमीजास्त ठरते, असे नाही. यासत्यासाठीही ही तुलना करून पाहावी. दोघेही तोडीस तोड मौल्यवाननाटककार आहेत. मनस्विनी ही सहजच सखोल होत जाते तर धर्मकीर्तीजाणीवपूर्वक सखोल लिहितो, असे दिसते. धर्मकीर्तीचीतिन्ही नाटके वेगवेगळ्या अनुभवक्षेत्रांची आणि वेगवेगळ्या शैलींतली आहेत. 'पाणी' हे नाटक अधिक बौद्धिक, वैचारिक पद्धतीचे आहे, 'चारू, आरो, इ.' हे स्त्री-पुरुष संबंधांबाबतचे असून गांभीर्य आणि विनोद यांची विचित्र भेसळ करणारे आहे, तर 'गेली एकवीस वर्षे' हे विदीर्ण मनाची सतत जाणीव होत राहावी अशा तुटक्या-फुटक्यातंत्राने लिहिलेले एक वेगळेच नाटक आहे. या दोन्ही नाटककारांनाजगण्यातले मूलभूत प्रश्न प्रकर्षाने जाणवलेले आहेत, यात शंकाच नाही. तसे नसते तर, मराठी नाटकाच्या भावड्या-बावळट परंपरेत आणि मिसगार्डिंग ('वाम' मार्गाला लावणाऱ्या) समीक्षेच्या वातावरणात त्यांनीअशी नाटके लिहिलीच नसती. मराठी नाटकाच्या सांस्कृतिक पर्यावरणातही दोन वेगळीच रोपे तरारून उगवलेली आहेत, याकडे नीट आणि पुरेसेलक्ष का दिले गेले नसावे, हे पाहायला हवे.

धर्मकीर्तीचे 'पाणी' हे नाटक म्हणजे मराठीतला एक मास्टरपीसच आहे. ते राजकीय – एका आंदोलनाचा – माहोल हाताळत असल्याने त्याला 'राजकीय' म्हणायला हरकत नाही, पण त्याच्या श्रेष्ठत्वाचे ते कारण नव्हे. विचार आणि कृती यांतले द्वंद्व हाताळणारे हे एक महत्त्वाचेनाटक आहे. प्रत्यक्ष विचार घडणे आणि त्याची अभिव्यक्ती होताना 'हेतू' ठरवणे वा लक्षात घेणे आणि अमुकहेतू साध्य होतील वा न होतील यावर मतभेद असणे – हा एक अत्यंतजटिल आणि गंभीर विषय हे नाटक समर्थपणे हाताळते. 'समर्थपणे हाताळणे' याचा अर्थ त्या प्रश्नाचे निराकरण सुचवणे वा 'भूमिका' घेणे वा एखाद्या बाजूला कलणे – असा मुळीच नाही. असले काहीच हे नाटक करत नाही. या प्रश्नाचे 'समग्र भान' व्यक्त करण्याचे काम फक्त हे नाटककरते. हा प्रश्न फक्त राजकीय क्षेत्रातला नसून एकूण माणसाच्याजगण्यातलाच आहे, याची जाणीव हे नाटक निश्चितच देते. याकडे दुर्लक्ष करून या नाटकाबद्दल लिहिणाऱ्या तथाकथित बुद्धिवादी' विचारवंतांची 'आपमतलवी मखलाशी सहज उघडी पडावी, असे हे नाटक आहे. (इथे 'उध्वस्त धर्मशाळा' हे मराठीतले तथाकथित राजकीय नाटकआठवावे. नायकाची बाजू घेऊन लिहिल्यामुळे ते नाटक खुजे पडलेलेआहे. त्या नायकाच्या विचारसरणीचे लोक सत्तेत असतात तिथे इतरांचेकाय करतात ? – हा साधा प्रश्न विचारला की या नाटकाचा फुगा फुटतो. तथाकथित बुद्धिवाद्यांनी आणि डाव्या बांधिलकीवाल्यांनी फुगवून मोठे केलेलेअसे हे मराठीतले, खरे तर एक किरकोळ नाटक आहे. माणसाच्या जगण्याचे भान देण्यापेक्षा एका विचाराची तरफदारी करत बसणारे हे एकसंकुचित नाटक आहे. त्यामुळे, सांस्कृतिकदृष्ट्या 'मौल्यवान' ठरावे, असे या नाटकात काहीही नाही. मग नेमाड्यांसारखे, आशयाच्या अंगाने बोलायचे टाळणारे समीक्षक, यातल्यासंवादभाषेची स्तुती करून वेळ मारून नेत असले तरी !)

‘ चारू, आरो, इ. ’ हे नाटक स्त्री-पुरुष संबंधांचा विषयच हाताळतेपण एका वेगळ्या, अपवादात्मक पद्धतीने. गांभीर्यआणि हलकेफुलकेपणा यांचे अजब मिश्रण या हाताळणीत आहे. एकमेकांच्याविरुद्ध दिशांनी जाणाऱ्या डोक्यांनी शेवटी ‘ आपण एकमेकांना आवडतो ’ इथे येणे, हे बौद्धिक कारणमीमांसेच्या पलीकडे जाणारे असे जगण्यातले अजब सत्य व्यक्तकरणारे आहे. सर्व विसंगतींतून हे सत्य सापडणे, हे अत्यंत अर्थपूर्ण आणि निरर्थपूर्ण एकाच वेळी आहे.

‘ गेली एकवीस वर्षे ’

दोन समकालीन नाटककार .... (पुढे चालू...)

October 12, 2013 at 2:41pm

मागच्या नोटच्या पुढील मजकूर

‘ चारू, आरो, इ. ’ हे नाटक स्त्री-पुरुष संबंधांचा विषयच हाताळतेपण एका वेगळ्या, अपवादात्मक पद्धतीने. गांभीर्यआणि हलकेफुलकेपणा यांचे अजब मिश्रण या हाताळणीत आहे. एकमेकांच्याविरुद्ध दिशांनी जाणाऱ्या डोक्यांनी शेवटी ‘ आपण एकमेकांना आवडतो ’ इथे येणे, हे बौद्धिक कारणमीमांसेच्या पलीकडे जाणारे असे जगण्यातले अजब सत्य व्यक्तकरणारे आहे. सर्व विसंगतींतून हे सत्य सापडणे, हे अत्यंत अर्थपूर्ण आणि निरर्थपूर्ण एकाच वेळी आहे.

‘ गेली एकवीस वर्षे ’ हे धर्मकीर्तीचे नाटक तर मनाची विदीर्णता, नाटकाच्यातंत्रातून आणि संवादांतूनही व्यक्त करणारे मराठीतले एक अपवादात्मक नाटक आहे. या नाटकाच्या या महत्त्वाच्या क्षमतेसाठी याची कितपत दखल घेतली गेली? इथे एक मुद्दा स्पष्ट केला पाहिजे. हे नाटक पाहिल्यावरमाझे एक मित्र म्हणाले की हे इंडियाचे नाटक आहे, भारताचे नाही. विचाराची ही पद्धत चुकीची आहे. कोणत्याही माहोलातलेनाटक, त्यात जर जगणे समजून घेणे असेल तर, दुसऱ्या कुणालाही ‘ प्रस्तुत ’ च असते. माहोल कोणता आहे, यालामहत्त्व नसून ‘ भान ’ व्यक्त होण्याला महत्त्वअसते. तसे नसेल तर जी ती कलाकृती फक्त तिच्या निर्मात्यालाच ‘ प्रस्तुत ’ असते, असे म्हणावेलागेल.

आता धर्मकीर्तीच्या नाटकांतले काही संवाद पाहू –

पाणिनी -- ... मुक्या, माझं स्पष्ट म्हणणं आहे की हा लेख कॅम्ब्रीट अँटिऑक्टिव्हिटीआहे, सिनिक आहे, मागे घे ... रिराईट कर ... तुझा तो पर्यायी नेतृत्वाचा मुद्दा तसाचराहू दे ... पण हा फॉरेन फंडिंग, आमीरखानप्रकरण वगैरे कट कर ... परत दे. दोन दिवसांतछापून येईल ... आणि करेक्ट होईल. --- (पाणी – पृ. ११.)

मुकुल – ... वेळेबरोबर माणसं बदलतात. एकानं दुसऱ्यासारखं असावं असंकाही नसतं. – (पाणी – पृ. १९.)

मुकुल – तुझीबाजू आंदोलनाची परिस्थिती, विस्थापित, पर्यावरणाचे प्रश्न, तत्त्वाचा प्रश्न हे मला समजलेच नाहीत, असं तुला अजूनही वाटत असेल, तर माझाइलाज नाही. – (पाणी – पृ. २७.)

चारू – हॅलोदीपक, ही कॉन्फ्लिक्टस असे वाऱ्यावर सोडून कसे देऊ शकते अरे? आणि मेन म्हणजे वादात हरल्यावर हिला काहीच कसं वाटत नाही ? का हिला असं वाटत राहतं की ही जिंकली आहे वगैरे ? पण मग याचा अर्थ ही माठ आहे. – (चारू, आरो, इ. – पृ. ४२.)

आरो – तुझ्यारिलेशनशिपमध्ये दुसऱ्या व्यक्तीचा विचारच नाहीए. – (चारू, आरो, इ. – पृ. ४८.)

चारू -- ... आयुष्यात ना कुणाशीच न जुळणं हा अतिबुद्धीचा दुष्परिणाम आहे. – (चारू, आरो, इ. – पृ. ५२.)

तरुण – पण डोक्यातलेविचार आणि कचराडेपोत काहीच फरक नाही. तिथेही पाठ्यपुस्तकापासूनकंडोमपर्यंत सगळ्याची मिसळण झालीय ... – (गेली एकवीस वर्षे – पृ. ५.)

तरुण – आईवडीललिबरल असल्याने मीही काहीसा गोड, प्रेमळ, कनवाळू. सर्वसामान्य मुलींना माझा लुक आवडतो.– (गेली एकवीस वर्षे – पृ. ६.)

तरुण -- ... मी दलित नाहीए, ना संघाचा, ना ऑर्थोडॉक्सब्राम्हण, ना अपंग, ना गे, ना हिजडा, ना धड स्किझोफ्रेनिक, ना समाजवादी, ना मला पैशांचा प्रॉब्लेम आहे. ना मी पाच रुपयांत महिना काढलाय. ना मी लेफटी आहे, पण म्हणून मला प्रश्नच नाहीत असं नाही ना ? ... – (गेली एकवीस वर्षे – पृ. १७.)

तरुण – ए ऐकाना, आपले विचार नाही पटत मान्य ... पण आपणडबा तर एकत्र खाऊ शकतो ना ... मी आज पावभाजी आणलीए. – (गेली एकवीस वर्षे – पृ. २२.)

तरुण – असं सरळबोलायला लागलो तर नाटक आणि भाषणात फरक काय ? घटना नको का घडायला? आणि आधीच काही दिग्गजांनी ठरवलय शब्दप्रधान नाटक म्हणजे वार्डट नाटक.– (गेली एकवीस वर्षे – पृ. ३०.)

तरुण – आय डॉटकेअर ! हे बघ ! परत कोणी विचारलंच ना तरम्हणीन इथं तुम्ही नाटकाचा क्राफ्ट ... अभिनय वगैरे बघायला येऊचनका ! तुम्ही एका तरुणाची व्यथा ऐकायला या ... -- (गेली एकवीस वर्षे – पृ. ३३.)

मेरिलीन मन्त्रो प्रसिद्धी आणि संपत्तीत लोळत होती तरीही तिला आत्महत्या करण्यासारखेप्रश्न पडले. गौतम बुद्दालाजे प्रश्न पडले ते त्याला पडायची काय गरज होती – असे म्हणता येणारनाही. हजार प्रकारे माणसाचे जगणे चालू असते. विषमता आणि गरिबी हे प्रश्न मिटेपर्यंत बाकी सगळे स्थगित ठेवावे, असे होऊ शकत नाही. भारतात आता मध्यमवर्गाचे प्रमाण वाढतेआहे, याचा अर्थ इतक्या लोकांना पडणारे प्रश्न निरर्थक आहेत, असे होत नाही. प्रश्नांचे अग्रक्रम ठरवून, पहिले तीन प्रश्न सुटेपर्यंत कला, तत्त्वज्ञानहे बंद ठेवावे, असे म्हणणे वेडेपणाचे ठरेल. सांस्कृतिक कृती या इतर प्रश्न सुटण्याच्या प्रक्रियेलाही हातभार लावत असतात, हे दुर्लक्षित येणार नाही. त्यामुळे, जगण्याच्या सगळ्या पद्धती, कृती -- ज्यांत जगणे समजून घेण्याची आच असेल -- त्या सर्व चालूराहणेच हितकारक आणि अटळही असते. सगळेच एकमेकावर परिणाम करत असते. संवेदनशीलतेने समजून घेण्याच्या प्रयत्नात जगणे हे अनेक स्तरांवरचे, अनेक प्रकारांचे असू शकते. त्यांतलाच हा एक प्रकारआहे – नकार ! धर्म, विचारसरणी, आदर्श, पारंपरिक नीतीकल्पना – या सगळ्यांबाबत भ्रमनिरास झाल्याची ही अवस्था आहे. बरोबर-चूक असे म्हणण्यात काही अर्थच राहू नये, जो तो आपापल्या पद्धतीने जगतो -- एवढेच

दिसावे, यशापयशात तथ्यच राहू नये, अशी ही मनःस्थिती आहे. ही जगण्याच्या एका प्रक्रियेतली खरी, प्रामाणिक अवस्था आहे. इथे कुणी कुणाला शिकवण्याचा, वळण लावण्याचा वा सल्ला देण्याचा प्रश्न नाही. सगळ्याच मनःस्थिती बद्ध आणि मर्यादित असतात, तशीच हीही एक आहे. हीही नक्कीच एक त्रासदायक अवस्थाच आहे, सुखाची मुळीच नाही. पण हिचे निराकरण कशाने होणार ? भावनात्मकता, बुद्धी, विचार यांवर विश्वास राहिलेला नाही. अशी ही बंदिस्त, दिड-मूढ अवस्था आहे. जगण्याचा हेतू काय, पाया कोणता – हेच न समजणे ! अज्ञानकाराची ही अवस्था असल्याने यातून ती पळवाटा शोधत नाही. त्यामुळे, या नकाराला मूलभूत प्रश्नाचे रूप येते आणि तो प्रत्येकालाच प्रस्तुत ठरतो. हे ' दिसणे ' म्हणजे या मूलभूत प्रश्नाच्या समावेशकतेचे भान येणे असते. असंख्य प्रश्नांनी युक्त असणाऱ्या जगण्यातली असंगतता आणि अर्थहीनता यांचेही हे भान असते. सर्वच मनःस्थिती सत्य असतात, या गृहीतकातल्या अराजकतेचीही, हे जाणीव होणे असते.

मनस्विनी आणि धर्मकीर्ती यांची नाटके ही नुसती करमणुकीची नाटके नाहीत. ती आताच्या पिढीत जगणाऱ्या व्यक्तींची, त्यांच्या जगण्याच्या प्रक्रियेची, प्रगल्भ अभिव्यक्ती आहे. अशा गांभीर्याने आणि प्रसंगी गंभीर गंमतीनेही जगण्याकडे पाहणे, हे नक्कीच माणसाला सवयीबाहेर काढणारे आहे. समजून घेण्याची सर्व साधने ही नुसती अपुरी आणि निरुपयोगीच नाहीत तर गोंधळ निर्माण करणारी आहेत, तर काय ? – या प्रश्नापर्यंत घेऊन जाणारे हे दोन्ही समकालीन नाटककार मराठीत अपवादात्मक महत्त्वाचे आहेत, हे निश्चित !

--- ००० ---

मराठी राज्यात मराठी कोपऱ्यात !

September 24, 2013 at 2:18pm

मराठी राज्यात मराठी कोपऱ्यात !

--चं. प्र. देशपांडे.

महाराष्ट्र हे मराठी भाषकराज्य आहे, तर इथे मराठी भाषेच्या विकासाची, तिची दैनंदिन उपयुक्तता वाढण्याची आणि त्या भाषेतून निरनिराळे शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळण्याची – अशी सर्व काळजी शासकीय स्तरावर घेतली जात असणारच, असे आपण गृहीत धरतो. पण परिस्थिती तशी मुळीच दिसत नाही. अत्यंत धक्कादायक म्हणजे, मराठीची इथे उपेक्षाच होते आहे, असेच म्हणावे, अशी स्थिती आहे. या राज्याच्या भाषेसाठी इथे दर वर्षी माणशी फक्त एक रुपया खर्च होतो आणि त्यातला

निम्मा खर्च आस्थापनासाठीच लागतो ! इतर राज्ये वा केंद्रशासित भाषाविभाग आपापल्या भाषांसाठी आपल्या दसपट तरतूद करतात ! इतरत्र अशा भाषाविभागांतल्या कर्मचाऱ्यांना इतर शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे वेतनश्रेणी, हक्क आणि सोयी-सुविधा मिळतात.या पार्श्वभूमीवर आपल्या ' राज्य मराठी विकास संस्था' चे कर्मचारी त्या गोष्टींपासून कैक वर्षे, सुरुवातीपासून वंचित आहेत ! भाषा ही एक विनमहत्त्वाची, विनकामाची, फालतू गोष्ट असल्यासारखा एकूण कारभार आहे!

हे मला नीट माहिती व्हायचे कारण म्हणजे डॉ. दीपक पवार यांच्या नेतृत्वाखाली चालणाऱ्या ' मराठी अभ्यास केंद्र ' या अशासकीय स्वयंसेवी संस्थेने काढलेले ' मराठी भाषेची अ-श्वेतपत्रिका' हे २५८ पानी पुस्तक माझ्याकडे अभिप्रायार्थ आल्याने, ते वाचले गेले ! डॉ. पवार आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या बाबतीत केलेले काम आणि पाठपुरावा पाहून थक्क झालो. इतके तपशील, संदर्भ, विषयाची सखोल जाण आणि अत्यंत सुविहित मांडणी – हे खरोखरच वाखाणण्यासारखे आहे.या पुस्तकाचे देणगी मूल्य रु. ३००=०० आहे. मराठीबाबत कळकळ असलेल्या संस्था, व्यक्ती आणि राजकीय नेते यांनी हे पुस्तक अवश्य जवळ बाळगावे असे आहे. शासनाकडे एखाद्या गोष्टीचा पाठपुरावा कसा करावा, याचा तर हा वस्तुपाठच आहे.

भाषेबाबतची अमुक संस्था स्वायत्त आहे असे म्हणून त्यांना अन्याय्य, असुरक्षित आणि हीन वागणूक देणे, हे मुळीच समर्थनीय नाही. ही कामे करण्यासाठी, भाषेचे पर्यावरण माहीत असलेली,वाचन-अभ्यास असलेली, संशोधनाची बुद्धी विकसित झालेली, स्वतः काही प्रकल्प सुचवू शकणारी अशी माणसे लागतात, विशेषज्ञ माणसे लागतात. त्यांना अशा अपमानास्पद परिस्थितीत काम करावे लागणे, हे क्लेषदायक आहे.

या अभ्यासकेंद्राच्या पाठपुराव्यामुळेच २०१० ला मराठी भाषाविभाग स्थापन झाला. पण त्याच निरर्थक शासकीय दृष्टिकोणातून ! अशा भाषाविभागाची रचना कशी असावी ते या अभ्यासकेंद्राने अत्यंत अभ्यासपूर्वक आणि खरोखर मराठीचा विकास झालाच पाहिजे, या तळमळीने सुचवलेले आहे. तसे ते झालेले नाही.आता त्यासाठी पाठपुरावा चालू आहे. आपल्याच राज्यात असा पाठपुरावा करावा लागणे ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे.

साहित्याचा विकास आणि भाषेचा विकास या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत, हे अधोरेखित करून या अभ्यासकेंद्राने ' राजभाषा मराठी विभाग ' याबाबतचा प्रस्ताव मांडलेला आहे. तो खूप सविस्तरपणे, तपशीलवार मांडलेला आहे. दैनंदिन वापरातली मराठी, शिक्षण,संगणकीय मराठी, माहिती व तंत्रज्ञान विभाग, कोशनिर्मिती, परिभाषानिर्मिती – अशा सर्व तपशीलांसह दिलेला हा प्रस्ताव मुळातून पूर्णपणे वाचण्यासारखा आहे." प्रगत व्यवहार क्षेत्रांत भाषेचा विकास आपोआप होत नाही, तो जाणीवपूर्वक करावा लागतो. " – हे यातले वाक्य शासकीय स्तरावरून असणारी प्रयत्नांची, आखणीची व अंमलबजावणीची नितांत आवश्यकता व्यक्त करणारे आहे.

मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या या गोष्टींना शासन फारसे महत्त्व का देत नसावे, यांबाबत फारसे गंभीर का नसावे, असा प्रश्न पडतो. कदाचित याला जबाबदार आपण सर्व मराठी भाषक लोक आहोत – आपल्यालाच याचे कवडीचे महत्त्व नसल्याने, शासन या कामाची अशी किंमत करत असावे. पण हे पूर्ण सत्य नाही. एकूण जनतेला सगळ्याच गोष्टींचे गांभीर्य कळेल असे नाही. त्यासाठीच तर जनता जाणकार, कर्तबगार नेते निवडून पाठवते. त्या नेत्यांना आपल्या जनतेच्या आणि राज्याच्या हिताबाबत दूरदृष्टी असणे अपेक्षित आहे. आपल्या राज्यात चाललेली एकूण मराठीची हेळसांड पाहता, या दूरदृष्टीचा अभावच दिसून येतो आहे.

डॉ. दीपक पवार आणि त्यांचे सहकारी मिळून ' मराठी अभ्यास केंद्र ' या, लोकांच्या देणग्यांवर चालणाऱ्या, स्वयंसेवी संस्थेमार्फत जे काम करत आहेत त्याबद्दल मराठी जनतेने कृतज्ञ तर राहायलाच हवे पण त्यांच्या कामाला पाठिंबा आणि शक्य ती मदतही द्यायला हवी. ही नोट अधिकाधिक मित्र-मैत्रीणींनी शेयर करावी आणि ती अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोचेल, असे पाहावे, ही विनंती.

---०००---

चाफा.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Monday, January 16, 2012 at 1:01pm ·

चाफा

-- चं. प्र. देशपांडे.

कै. चिं. त्र्यं. खानोलकर यांच्या कथेवर आधारित ' चाफा ' हा अभिवाचन / नाट्यप्रयोग काल पाहिला. अत्युत्कृष्ट कलाकृती पाहिल्याचे समाधान मिळाले. ऋषिकेश पेटवे यांनी संहिता लेखन केलेले असून सचिन जोशी यांचे दिग्दर्शन आहे. महाराष्ट्र कल्चरल सेंटर, पुणे यांची ही एक उल्लेखनीय कृती ठरावी. तंत्राचा फार बडेजाव नाही, कलाकृतीचा सखोल विचार करणारे संयत सादरीकरण, सर्वांचा, विशेषतः चंद्रशेखर कुलकर्णी यांचा प्रमुख भूमिकेतला खूप बारकावे व्यक्त करणारा परिपक्व अभिनय, संगीत, प्रकाशयोजना आणि अर्थातच एकूण प्रवाहात विरघळून गेलेले अभिवाचन – सगळेच कलाकृती समजून सादर होत असल्याचे निदर्शक. (प्रवेशद्वारावर प्रेक्षकांना अत्तर लावण्याची कल्पना मात्र याच्याशी विसंगत वाटली.) एक तर अराजक व्यक्त करा नाही तर परिवर्तनाच्या अंगाने तरी जा, अशा या काळात जगण्याचे सर्वांगीण भान देणारी अशी अपवादात्मक कलाकृती पाहून धन्य झाल्यासारखे वाटले. थंडी, अंधार, साप, रस्ते, चाफा, कंदील, वेगवेगळ्या मानसिक

रचनांत अडकलेली माणसे – हे सगळे खानोलकरांनी उभे केलेले जग म्हटले तर साधे, म्हटले तर निरुपायी जगण्याचे सखोल भान देणारे आहे. ' अनुभव असा काही नसतोच ' हे विष्णूने उद्वेगाने उच्चारलेले वाक्य सत्य तर नसेल, या प्रश्नाच्या अध्यात्मिक उंचीला जाऊन भिडणे, ही साधी गोष्ट नाही. खानोलकरांच्या लेखनातल्या या उचुंग वैशिष्ट्याकडे आपले या कलाकृतीच्या निमित्ताने लक्ष गेले तर मराठीतली ही एक महत्त्वाची सांस्कृतिक घटना ठरेल.

विदेही.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Sunday, January 15, 2012 at 10:27am ·

गो. पु. देशपांडे यांची मला आवडलेली एक साधी, छान कविता (' इत्यादी इत्यादी कविता ' मधून --)

विदेही

एक कविता वाचून

तुझा स्पर्श

अनुभवता येतो

असे मला जाणवले

तेव्हा कळले

तुझा स्पर्श किती विदेही असतो

एक हात हातात घेणे

कविता वाचण्यासारखे असते

असे मला जाणवले

तेव्हा कळले

कविता किती विदेही असते !

--- ००० ---

आजारपण आणि मन.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Saturday, May 14, 2011 at 2:32pm ·

आजारपण आणि मन.

-- चं. प्र. देशपांडे.

विमला ठकार यांचे मी फारसे काही वाचलेले नाही. क्वचित काही. त्यांनी दिलेली जे. कृष्णमूर्ती यांची एक आठवण, सोर्स १००% विश्वासाह असल्याने, इथे देत आहे.

“ एका व्यक्तीला काही तरी आजार होता. आणि त्यांच्या चित्तामध्ये मोठा आक्रंद होता. त्या शारीरिक व्याधीचा जेवढा त्यांना त्रास नव्हता त्यापेक्षा जास्त त्यांचं चित्त आकुळ-व्याकुळ होत होतं. आणि त्यांचं, जे. कृष्णमूर्तीबरोबर काही बोलणं चाललं होतं. कृष्णमूर्तीनी, अगदी मोठ्या प्रेमानं, त्या जवळच बसलेल्या व्यक्तीचा हात हातात धरला आणि म्हणाले, Sir, why do you allow the illness to enter your mind ? The psychological suffering about the physical pain, takes place only when you allow the illness to enter your mind and haunt it. Why do you allow it to haunt you, sir ? ती त्यांची करुणेची नजर, आणि त्या करुणेनं उत्कट झालेला तो स्वर, आणि जवळजवळ त्यांच्या डोळ्यांत आलेले ते अश्रू ! हे मी प्रत्यक्ष पाहिलंय. “ (' आधार – पण आश्रय नव्हे ' , पृष्ठ १२७.)

-- यातला जेकेंनी विचारलेला प्रश्न कदाचित काहींना महत्त्वाचा (आणि प्रसंगी प्रयोग करण्यायोग्यही) वाटू शकेल म्हणून इथे शेअर केला आहे. सदर वाक्य जेकेंच्या कुठल्या पुस्तकातले नसल्याने आणि मला त्यांची सगळी वाक्ये ओळखता येतीलच अशी मुळीच खात्री नसल्याने सोर्सच्या विश्वासाहतेचा उल्लेख केलेला आहे.

-- ०० --

आद्यता, सर्जकता आणि विद्वत्ता.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Tuesday, May 10, 2011 at 6:13pm ·

आद्यता, सर्जकता आणि विद्वत्ता.

‘ आद्यता ’ हा शब्द originality साठी वापरू. त्यासाठी दुसरा समाधानकारक शब्द नाही, त्यातल्या त्यात हाच ठीक वाटतो. Creativity ला

‘ सर्जकता ’ ठीक आहे. ‘ विद्वत्ते ’ चा प्रश्न नाही.

व्यासांनी जग उष्टे करून टाकले, त्याचे एक दडपण आणि पाश्चात्यांनी तर व्यासांसकट सगळेच संपवून टाकलेले ! करण्यासारखे काही शिल्लकच नाही, अशी अवस्था ! असे आधीच लिहिले गेलेले आहे, असा विचार खूप सविस्तरपणे अमुक लेखकाने तिकडे वीस वर्षांपूर्वीच मांडलेला आहे, असे ऐकत ऐकत आयुष्य संपून जावे, अशी परिस्थिती ! म्हणजे इथे आद्यता आणि सर्जकता असलेले लोक नाहीतच की काय ! ही जाणीव विद्वत्ता असलेले लोक इथे सारखी इंजेक्ट करत राहतात. त्यांच्याकडे खूप माहिती असल्याने प्रत्येकालाच ते किडूकमिडूक करत राहतात.

चोरलेले, कोंपी मारलेले, थोडे बदल करून आपल्या नावावर खपवलेले, असले तर उघडकीला यायलाच हवे. पण स्वतंत्रपणेही दोन व्यक्तींना काही साम्य असलेल्या गोष्टी सुचू शकतात, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. आणि असे ' साम्य ' हे ' जसेच्या तसे ' असण्याची शक्यता फार कमी. कारण ते नावीन्य, तो शोध हा आपापल्या जगण्यातून वेगवेगळ्या प्रक्रियेने दोघांनाही दिसलेला असतो. इथले, कलेवर, विद्वत्तेवर जगता न येणे, त्यामुळे खूप वेळ व शक्ती वेगळ्या, उपजीविकेच्या कामावर खर्च होणे, अशा काही कारणांमुळे खूप मोठे औपपत्तिक काम करणे इथे खूप अवघड जाणार, हे उघड आहे. आणि आता तर काळाचा रेटाही म्हणतोय, थोडक्यात बोला !

आद्यता आणि सर्जकता यांसाठी खात्रीच्या सवयी फेकून शोधाला वाव असण्याचे जगणे लागते. आपल्याकडेही असे जगणे असू शकते. त्याला इतर कूठल्या फारश्या अटी व शर्ती नाहीत. आपणही ' सत्य ' च जगतो आहोत आणि आपल्या प्रक्रियाही मौल्यवान असू शकतात. आद्यतेची उगीचच चिंता न करता आपल्या कृती आपण निर्धास्तपणे करत राहणे, व्यक्त होत राहणे महत्त्वाचेच आहे. इथे प्रस्तुत वाटणारे एक उदधृत खाली देत आहे --

Even in literature and art, no man who bothers about originality will ever be original: whereas if you simply try to tell the truth (without caring twopence how often it has been told before) you will, nine times out of ten, become original without ever having noticed it.

--- C. S. Lewis

ध्या ! म्हणजे हेही तिकडे सांगून झालेले आहे !

त्वचारंग (वर्ण), बुद्धी, श्रद्धा, विचारसरणी.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Wednesday, May 4, 2011 at 4:57pm ·

त्वचारंग (वर्ण), बुद्धी, श्रद्धा, विचारसरणी.

-- चं. प्र. देशपांडे.

माणसाच्या त्वचेचा रंग (वर्ण आणि चातुर्वर्ण्य यांचा घोळ नको.) हा त्वचेखाली असणारे मेलॅनिन हे द्रव्य आणि त्वचेवर होणारा सूर्यप्रकाशाचा परिणाम यांवर अवलंबून असतो. यांच्या कमीजास्तपणामुळे काळ्यापासून गोऱ्या वा पांढऱ्यापर्यंत त्वचेच्या वेगवेगळ्या छटा तयार होतात, हे आता शास्त्रसिद्ध आणि सर्वमान्य आहे. रंगावरून माणसाचे श्रेष्ठत्व वा कनिष्ठत्व ठरत नाही, हेही आता

(काहीजणांच्या बाबतीत तोंडदेखले असू शकेल.) सर्वमान्य आहे. याच पद्धतीने खालील काही संशोधनांचा आपल्यावर काय परिणाम होऊ शकेल, याची कल्पना करणेही इंटरेस्टिंग ठरावे.

१. बुद्धीचे कमीजास्त असणे, तिचा स्तर वरचा-खालचा (उच्च-नीच नको.) असणे हे माणसाच्या जनुकरचनेवर अवलंबून असते असे संशोधन आहे. समाजाचा ऍव्हरेज (सरासरी) बुद्धिस्तर खालावला तर आत्तापर्यंत झालेली भौतिक, सांस्कृतिक प्रगती टिकवणे जमणार नाही, हे लक्षात घेऊन समाजातल्या विविध गटांतली जनुकदृष्ट्या सक्षम मुले निवडून, त्यांच्यावर विशेष खर्च करून, त्यांच्या वाढीची काळजी घेणे आवश्यक आहे, अशीही एका संशोधकाची सूचना आहे.

२. एका संशोधकाने देवजनुक शोधून काढला आहे. हा जनुक असलेल्या माणसांची देवावर श्रद्धा असते. स्वतःपलिकडचे अस्तित्व, तशा अस्तित्वाचे साक्षात्कार यांच्या खरेपणाबद्दल त्यांना शंकाच नसते. अशी माणसे आशावादी, अधिक चांगले आरोग्य असलेली आणि अधिक प्रजोत्पादन करणारी असतात, असे त्या संशोधकाचे निरीक्षण आहे.

३. एक मानसशास्त्रज्ञ म्हणतो, It is impossible to discuss ideologies simply in terms of rational beliefs. Endorsement of these belief systems is determined very largely by genetic and hence philosophically irrelevant factors. न जाणो कोणत्या जनुकरचनेची माणसे कोणत्या प्रकारच्या विचारसरणीची असतात, तेही सापडून जाईल.

हे सगळे पाहता, बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांनी सश्रद्धांची खिल्ली उडवणे, टर उडवणे आणि आपण बुद्धिनिष्ठ आहोत म्हणजेच अधिक बरोबर, अधिक श्रेष्ठ आहोत असे समजणे किंवा उलट, दोन्हीला कितपत अर्थ राहतो ? वर्णश्रेष्ठत्वाप्रमाणेच, बुद्धिनिष्ठाश्रेष्ठत्व आणि श्रद्धाश्रेष्ठत्व हेही निकालात काढायला नको का ? अमुक एका प्रकारच्या विचारसरणीचे असणे म्हणजे ' शहाणे ' असणे हे तरी टिकणारे आहे का ? काही संशोधन बाल्यावस्थेत असते आणि कोणतेच संशोधन अंतिम नसते, हे लक्षात घेऊनही, समोरच्या संशोधनाच्या दिशा आणि शक्यता पाहता, आपणही थोडी कल्पनाशक्ती चालवायला काय हरकत आहे ?

--- ००० ---

देवाला निवृत्ती ?

by [Chandrakant Deshpande](#) on Friday, April 29, 2011 at 2:31pm ·

देवाला निवृत्ती ?

-- चं. प्र. देशपांडे.

विचाराला विचार म्हणा की त्याचे उदात्तीकरण करून त्याला 'विवेक' म्हणा, विभाजन करणे, तुकडे करणे हेच काम तो करत राहतो. कारण माझा विचार, तुमचा विचार, माझा विवेक, तुमचा विवेक हे वेगवेगळेच असतात. माझ्या मेंदूत स्रवणारे न्यूरोप्सीन तुमच्यापेक्षा जास्त असल्याने माझ्या जगण्यात तुमच्यापेक्षा जास्त ताणतणाव, चिंता, भीती, उदासीनता हे तयार होतात. त्यामुळे माझा दृष्टिकोण तुमच्यासारखा असूच शकत नाही. शिवाय परिस्थिती, संस्कार (परिणाम) हीही कारणे या वेगळेपणात भर टाकतच असतात. विचार हा मर्यादित आणि संघर्षमय असल्यामुळे आपले स्वतःचे मन तर विदीर्ण होतेच, पण आपले वागणेही या विदीर्णतेतून आल्याने विदीर्णतेलाच प्रसवणारे होत राहते आणि सगळ्यांचे असेच होत असल्याने समाज, मानवजात अधिकाधिक विदीर्ण होत राहते. ताण, दुःख, छळ भोगत राहते. हे लक्षात आल्याने धर्मांनी, संतांनी जगण्याची दुसरी काही पद्धत आहे का याचा शोध घेतला. अभिव्यक्तीतले फरक सोडले तर हा एकात्मतेचा शोध होता असे दिसते. 'एकविध मन' हे धर्मांचे सारच तुकारामाने सांगितलेले दिसते. कुणाच्याही जगण्यात येऊ शकणाऱ्या या एकविधतेला - एकात्मतेलाच तो देव म्हणतो असे दिसून येते. 'तुका म्हणे अवघे जालें एकमय' -- असे खूप आहे. हे काहीही लक्षात न घेता आपले काही सांस्कृतिक नेते 'देवाला निवृत्त करा' असा संदेश देत फिरत असतात. त्या नासमझ 'विवेकी' लोकांना हे कळत नाही की अशाने आपण मूल्याची शक्यताच नाकारत असून भ्रष्टाचार, खून, बलात्कार, छळ यांचे समर्थन करत आहोत. त्यांना नुसती मूर्तिपूजा नाकारायची असेल, त्यातून येणारी बुवाबाजी नाकारायची असेल तर तसे त्यांनी स्पष्ट करायला हवे. 'देव' म्हणजे काय हे त्यांच्यापेक्षा इथे खूप लोकांना अधिक चांगले समजत असण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे, एकात्मतेच्या जागी विदीर्णतेला देवत्व देऊ पाहणाऱ्या अशा या सांस्कृतिक नेत्यांना, त्यांना दिल्या गेलेल्या नेतृत्वाच्या पदावरून तातडीने निवृत्त करणे हेच सर्वांच्या सर्वांगीण हिताचे होईल, हे स्पष्ट आहे.

विदीर्णता आणि एकात्मता.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Sunday, April 24, 2011 at 3:06pm ·

विदीर्णता आणि एकात्मता.

-- चं. प्र. देशपांडे.

उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेतली मेंदूची अवस्था, भाषा, कुटुंब, हवामान, आहार, अनुभव वगैरेंतून होणारे संस्कार अशा सर्व गोष्टींनी माणसाची विचारक्रिया मर्यादित असते. पर्यायाने ती अलगता निर्माण करणारी असते आणि प्रत्येक नात्यात संघर्षमयताही तयार करणारी असते. कुटुंब, भाषा, धर्म, देश यांच्या अस्मिता आणि त्यांच्या अग्रक्रमांचे गोंधळ हे तर जगण्याचे तुकडे करतातच शिवाय नीती, न्याय, समता, स्वातंत्र्य अशी वेगवेगळी मूल्ये मानल्यामुळे त्यांच्यातही निवड करायचे प्रसंग येतात आणि मनाच्या चिरफळ्या उडतात. असंख्य इच्छा, महत्वाकांक्षा, हाव, वर्चस्वाची इच्छा, सूड घेण्याची इच्छा यांनीही मन विदीर्ण होते. हिंसेचा त्रास होतो, तिचा त्याग केला पाहिजे हे पटते आणि तरीही हिंसेने वागावेच लागते किंवा वागलेच जाते, न्यायाने वागले पाहिजे हे पटते पण आपल्या वागण्यातून अन्याय होतोच, विषमता वाईट हे पटत असूनही

प्रत्येक संबंधात विषमताच अस्तित्वात येते, आपले आणि दुसऱ्याचेही स्वातंत्र्य टिकवता येत नाही, वगैरे अशा असंख्य प्रकारांनी जगणे विदीर्ण होत राहते. अटळपणे मर्यादित असणारी विचारक्रिया हेच या विदीर्णतेचे कारण असते. या विचारक्रियेत सदोदित अंतर्भूत असलेल्या हेतूपूर्वकतेमुळे अशा मूर्ख जगण्यातून माणसाची सुटका होऊ शकत नाही.

भाषिक वा धार्मिक अस्मिता, देशाभिमान, कोणत्याही विचारसरणीशी असणारी निष्ठा, सामाजिक बांधिलकीचे व परिवर्तनाचे महत्त्व मूलभूत वाटणे, अशा मानसिक अवस्थांतून निर्माण होणाऱ्या कलाकृती या विचारक्रियेच्या वरील वैशिष्ट्यांनी मर्यादित असतात. त्यामुळे त्यांत कोणतीही मूल्यात्मकता असू शकत नाही. अशा कलाकृती मौल्यवान नसतात हा एक भाग झाला; अशा तऱ्हेच्या अपेक्षांनी कलेकडे पाहणाऱ्यांना मौल्यवान असणाऱ्या कलाकृती समजूही शकत नाहीत हा याचा दुसरा भाग आहे. मौल्यवान कलाकृती म्हणजे अमुकच हेतूने प्रेरित नसलेल्या, या अर्थाने दिशाहीन असणाऱ्या, समग्रावधानी कलाकृती. आपण कोणत्याही परिवर्तनासाठी लिहीत नाही असे म्हणणारे बरेच जगन्मान्य लेखक आपल्या समोर आहेत, हे इथे लक्षात घ्यावे. अशा कलाकृतींच्या संपर्कात आल्यावर निर्माण होणारे समग्रावधान हे 'वैचारिक' नसते, म्हणूनच मौल्यवान असते. इथे लेखक कसलाही निवाडा करत नाही, बरोबर-चूक सांगत नाही, कुणाची हेटाळणी करणे वा कुणाची भलावण करणे हे करत नाही, तर असंख्य कारण-परिणामांच्या अनाकलनीय परिस्थितीत होत असलेल्या माणसाच्या जगण्याचे तो समग्र भान घेतो-देतो. हे भान म्हणजेही एक विचारच असतो, असे समजणारे त्या कलाकृतींच्या संपर्कात आलेलेच नसतात कारण स्वतःचे घट्ट व्यक्तिमत्व बाजूला ठेवल्याशिवाय, पूर्वग्रह सोडल्याशिवाय तुम्ही अशा ग्रेट, 'मौल्यवान' कलाकृतींच्या संपर्कात येऊच शकत नाही, हे त्यांना समजत नाही. ते एक वेळ मूल्याची शक्यताच नाकारायला तयार होतील पण विचारबद्धतेचा हेका सोडणार नाहीत. मौल्यवान कलाकृतींच्या पूर्ण संपर्कातून येणारे समग्रावधान हे वैचारिक विदीर्णतेचे नसल्याने एकात्म असते. ही एकात्मता म्हणजेच माणसाच्या जगण्यात येऊ शकणारी परिपक्वता असते. आणि माणसांची मने ही क्षणोक्षणी एकमेकांवर परिणाम करत आणि या अर्थाने एकत्रितपणे जगत असल्याने हे जागतिक महत्त्वाचे कार्य असते. हेच कलेचे अत्युच्च महत्त्वाचे म्हणावे असे सांस्कृतिक कार्य असते. इथे विषमताहीन असा क्षण माणसाच्या प्रत्यक्ष जगण्यात अवतरतो. पण विशेष म्हणजे, तथाकथित विषमताविरोधी, परिवर्तनवादी लोकच हा सांस्कृतिक क्षण निर्माण करणाऱ्या कलाकृतींना कडाडून विरोध करताना दिसतात !

मराठी सांस्कृतिक पर्यावरणातला हा प्रचंड आंतरविरोध आहे ! दुर्घटनास्वरूप आणि हास्यास्पदही !

-- ००० --

विचार.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Thursday, April 7, 2011 at 10:53am ·

विचार.

-- चं. प्र. देशपांडे.

अमर्याद विश्व काही कुठल्याही विचाराचा पाया असू शकत नाही. विचाराचा पाया मर्यादित, ज्याने त्याने आपल्या सोयीने निवडलेला असतो. पुढे त्या विचाराची एक रचना उभी करण्यासाठी लागणारे तपशीलही सोयीने ' निवडलेले ' च असतात. जे तथाकथित धर्मवादी असतात तेही विचारच वापरत असतात, त्यांच्याकडेही विचारापलिकडचे ' धार्मिक ' असे काही नसते. त्यामुळे, एकूणात, विचाराच्या क्षेत्रात ' सत्य ' असे काही नसते. सगळेच ' सोयीचे ' आणि अर्धवटच असते. हे एवढे तर प्रत्येकाला विचारानेच कळू शकते. त्यासाठी अत्यंत जडजंवाल तत्त्वज्ञ असायची गरज नसते. असे हे सर्व विचारप्रकार ' अर्धवट ' च असतात, हे समजणे शक्य असूनही माणूस मतभेदांबद्दल सहिष्णू का राहू शकत नाही ? तो टोळ्या करून दुसऱ्यांना दबवण्याचे प्रयत्न का करत राहतो ? तुच्छता, उपरोध, कुत्सितपणा, छद्मी हसणे, ' मलाच सगळे कळते ' असा भाव चेहऱ्यावर आणणे, हे सगळे माणूस का करतो ? आणि या खोटेपणाशिवाय माणसाला जगताच येणार नाही, असे म्हणणे म्हणजे एक अटळ निराशावादच स्वीकारणे नव्हे का ? की खोटेपणातूनच शेवटी ' सत्य ' जन्माला येणार आहे ? देशी आणि संकुचित.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Wednesday, March 16, 2011 at 4:54pm ·

देशी आणि संकुचित .

-- चं. प्र. देशपांडे.

(१) ' टीकास्वयंवर ' च्या पृष्ठ ९६ वर नेमाडे म्हणतात, " मराठी समाजात सुदैवाने विचारांचा एकसुरी एकजिनसीपणा नाही. " तेच नेमाडे पृष्ठ १२० वर म्हणतात " समाजाची सामूहिक चिंतनशक्ती आणि भावशक्ती देशीपणात प्रकट होते. " – असे हे एकत्र कळायला जरा अवघड जाते !

(२) पृष्ठ ३४४ वर लेखकांची चांगली वैशिष्ट्ये सांगताना ते " ... महानगरातील वर्गकलहापासून मुक्त भाऊ पाध्ये ... पुण्याच्या ब्राम्हणी संस्कृतीपासून मुक्त श्याम मनोहर " असे म्हणतात. आपल्या समाजाची संकुचितता (आणि स्वतःची ?) लक्षात येणे चांगले, असे त्यांनी तिथेच आधी म्हटलेलेच आहे. म्हणजे वर्गकलह आणि ब्राम्हणी संस्कृती हे ' संकुचित ' असणार हे उघडच आहे. ब्राम्हणी संस्कृतीबद्दल समजा एकमत होईल, पण वर्गकलह ? तोही ? बरे, मराठा संस्कृती ? त्याचे काय ? चांगला लेखक होण्यासाठी कोणकोणत्या संकुचित गोष्टींपासून मुक्त असायला हवे, त्यांची यादीच करता येईल काय ? पण, सावधान ! ही यादी वाढत गेली तर एकूण देशीपणाच धोक्यात येईल का, ते आधी तपासून घ्या ! संकुचितपणाचे असे तुकडे तुकडे किती सांगत बसणार ? त्यापेक्षा, संकुचितपणा म्हणजे काय, असे थोडे मतभेदातीतही बघायला नको ? न जाणो यासाठी तत्त्वज्ञानाच्या, अध्यात्माच्या क्षेत्राकडे जावे लागेल ! टी. एस. एलियट म्हणालाच होता की एखादे लेखन '

साहित्य ' आहे की नाही हे तुम्ही साहित्याचे दंडक वापरून सांगू शकाल, पण ते लेखन मौल्यवान आहे की नाही हे नुसते साहित्याचे दंडक वापरून सांगता येणार नाही !

दुय्यम आणि तिय्यम.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Wednesday, March 16, 2011 at 11:46am ·

दुय्यम आणि तिय्यम.

-- चं. प्र. देशपांडे.

टी. एस. एलियट यांना १९४८ चा आणि सॅम्युएल बेकेट यांना १९६९ चा साहित्याचा नोबेल पुरस्कार मिळाला. समीक्षकाने कोणत्याही पुरस्काराच्या दबावाखाली मूल्यमापन करू नये हे बरोबरच आहे (आणि हे आपल्याकडच्या सर्व पुरस्कारप्राप्त लेखकांच्या बाबतीतही लागू आहे). नेमाड्यांनी या दोन नोबेल लेखकांना ' दुय्यम दर्जाचे ' म्हटले आहे. (' टीकास्वयंवर ' पृष्ठ ११५). मानपत्र देताना जसे निकष दिले जातात तसेच अवमानपत्र देतानाही दिले पाहिजेत, यात दुमत होऊ नये असे वाटते. मग मराठीतले अलिकडचे अब्बल दर्जाचे लेखक कोण, तर अर्थातच साने गुरुजी, भाऊ पाध्ये आणि अर्थातच नेमाडे. (पु. ल. आणि वपु का नाहीत ?) असेही मूल्यमापन असू शकते, पण ते सखोल, सकारण असावे लागेल. तसे होत नसेल तर याला ' लहर ' म्हणावे लागेल. किंवा मग कुणाचेही काहीही मत असू शकते, असा हा एक पोस्टमॉडर्निझम म्हणावा लागेल. पण पोस्टमॉडर्निझममध्ये मूल्यमापनाची चिंता करणे आणि त्याबाबत तावातावाने (कागदाच्याही !) बोलणे बसत नाही. मग याला ' बेसलेस प्रि-पोस्टमॉडर्निझम ' म्हणावे का ? की ' तिय्यम दर्जाची समीक्षा ' म्हणावे ?

तुकारामाची कविता.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Sunday, March 13, 2011 at 12:56pm ·

तुकारामाची कविता.

-- चं. प्र. देशपांडे.

तुकारामाची कविता तिच्यातल्या आशयामुळे, माणसाच्या जगण्याबाबत तिच्यातून व्यक्त होणाऱ्या आकलनामुळे ' ग्रेट ' आहे असे समजणारे आणि ' समजणारे ' ही रूप आहेत. पण, हे असे जगणे शक्यच नाही, हे सगळे ' अध्यात्मिक ' आहे, हे माणसाला कुठेही नेऊ शकत नाही, असे नाराजीचे ' विरोधी ' निष्कर्ष मनात बाळगूनही तुकाराम वाचणारे काही आहेत. विशेष म्हणजे, ' तुकाराम हा एक ग्रेट कवी आहे ' यावद्दल या सगळ्यांचे एकमत असते ! हे काय गौडबंगाल असते ? कवितेचा आशय वगळून कविता ग्रेट ठरण्याचे चमत्कार जगात इतरत्र कुठे घडले आहेत का, घडतात का, याची माहिती,

कुणाकडे असल्यास, घावी. तसे नसेल तर मराठीकडून ही माणसाच्या जागतिक संस्कृतीला काँट्रिब्यूशन का म्हणू नये ? की हा एक ' भिन्न दंभिकपणा ' आहे अशी याची बोळवण होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन गप्पच बसावे ?

जत्रेतलं जायंट व्हील.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Saturday, March 5, 2011 at 9:33am ·

जत्रेतलं जायंट व्हील.

-- चं. प्र. देशपांडे.

हिमांशू स्मार्त लिखित आणि प्रवीण भोळे दिग्दर्शित हे नाटक काल दि. ०३-०३-११ रोजी पुण्यात सुदर्शनला पाहिले.

“ प्रत्येक प्रेक्षकाला दिसलेले आणि जाणवलेले नाटक वेगळे असेल कारण प्रत्येकाचा दृष्टिकोन मुळात वेगवेगळा असतो “ या उत्तरआधुनिक धारणेतून सादर केलेले हे नाटक. आजची झगमगती स्वप्ने, मॉलसंस्कृती आणि जगण्यातले अनेक विरोधाभास

हा आशय व्यक्त करणारे हे नाटक. ' रंगीवेरंगी, चमत्कारांनी भरलेलं, स्वीट आणि हॉटही ' असे हे ' द व्होल न्यू वर्ल्ड ' आहे, असे परिचय-पत्रकात म्हटले आहे. हा आशय नाटकातून व्यक्त होतोच. उत्तरआधुनिक धारणांमध्ये, एक कौशल्यपूर्ण मांडणी एवढेच दाखवायचे असते. याला ' उथळ, बाळबोध, प्रगल्भ, सखोल ' वगैरे म्हणणाऱ्याला हे ' बावळट ' म्हणणार. मूल्यमापन शक्यही नसते आणि कुणी केलेच तर ते निरर्थक असते, अशी ही मान्यता असते. त्यामुळे, ' अनुभव देण्याचा प्रयत्न करतो ' एवढाच, म्हटला तर, हेतू असतो. मला यात जरा घोळ जाणवला. हिमांशू स्मार्त हा अलिकडच्या काळातला एक चांगला लेखक आहे. ' रिसायकल करता येतील अशी स्वतःची रिफ्लेक्शन्स ' असले अचाट सुचणारा हा लेखक आहे. मधेमधे त्याची चिंतनशीलताही जाणवते. तरीही, या दृष्टीने पाहता, या नाटकात लेखक कमी आणि पर्फॉर्मन्स जास्त असेच अनुभवाला आले. हिमांशूचे काही संवाद अशा थिएट्रिकल पर्फॉर्मन्सशिवाय पोचलेही नसते. पण, उत्तर-आधुनिक व्हायला तुम्हाला कोण ' भरीला पाडतेय ' ? की काही लेखकांमधला हा आंतरविरोध असू शकेल ? हे नाटक पाहताना माझ्याबरोबर प्रा. विजय कारेकर होते. त्यांनाही असाच प्रश्न पडला होता की हे अनुभव देतायत की त्यावर टीका, उपरोध व्यक्त करतायत ? थिअरी नको म्हणत उत्तरआधुनिक हीच थिअरी करून स्वीकारणे असे तर हे होत नाहीय ना ? मला असे वाटले की याच आंतरविरोधाचे आकलन व्यक्त करणारे नाटक हिमांशूने लिहावे !

बाकी या गोंधळासहही नाटक चांगले आहे, प्रयोग उत्तम होतो.

कलेचा (साहित्याचा) परिणाम.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Sunday, January 30, 2011 at 4:02pm ·

कलेचा (साहित्याचा) परिणाम.

--- चं. प्र. देशपांडे.

कलेचा समाजावर चांगला वा वाईट परिणाम होतो का, अशी चर्चा एफबीवर एका ठिकाणी पाहिली. यावर जरा सविस्तर नोटच द्यावी असे वाटले. खूप मोठमोठ्या, मौल्यवान कलाकृती मराठीत आणि जगातही इतरत्र निर्माण झालेल्या आहेत पण त्यांमुळे माणसात काही बदल झाला आहे असे म्हणता येत नाही, हा चर्चेतला एक सूर दिसला. कृष्ण, ख्रिस्त, महंमद, बुद्ध आले-गेले तरी काय फरक पडला, असा, एकूण कलेलाही लागू पडणारा मथितार्थ. कितीही काहीही ' मौल्यवान ' घडले तरी माणूस हिंसक, फुटीर, दुःखीच राहात आलेला आहे, हा सारांश. याचबरोबर येणारा प्रश्न म्हणजे, करमणुकीव्यतिरिक्त कलेचा उपयोग काय ? – हा. या बाबतीतले आपले आकलन मित्रांच्या चर्चेसाठी समोर ठेवावे असे वाटल्याने ही नोट. हा प्रश्न, माणूस स्वतः नीट का जगू शकत नाही आणि माणसे एकमेकांशी वाईट (संघर्षमय) का वागतात, या दोन समस्यांशी निगडित आहे, असे मला वाटते. काही मुद्दे : --

१. आपण जेव्हा कला (साहित्य), धर्म, तत्त्वज्ञान यांबद्दल असे काही प्रश्न विचारतो तेव्हा विचारसरणी, राजकारण, वगैरे बौद्धिक गोष्टीही अपयशीच ठरलेल्या आहेत, हे विसरून चालणार नाही.
२. कशाचाच काही उपयोग नाही, अशा डार्क निराशावादाचाही काही उपयोग नाही, हे उघडच आहे.
३. मौल्यवान साहित्याचा वाचक जगभर कमीच असतो.
४. मौल्यवान साहित्य हे एखाद्या विचारकृतीसारखे एकरेपीय नसते. त्यामुळे त्याचे ' याचा हा ' असे परिणाम दाखवता येत नाहीत. 'बीज भाजून केली लाही ' अशी ओळ तुकारामाने लिहिल्यानंतर महाराष्ट्रात लाह्यांचा दर्जा सुधारला असे दिसत नाही.
५. मौल्यवान साहित्य हे मनाच्या सर्वसामान्य सवयीला आव्हान देणारे असते, त्यामुळे, सवयीतल्या आडारख्यांत त्याचे परिणाम दाखवता येत नाहीत.
६. जिथे कुठे मानवी मन मौल्यवान साहित्याच्या संपर्कात येते तिथे त्या साहित्यात अंतर्भूत असलेले जगण्याचे आकलन झिरपते. मानवी मनांचे सतत एकमेकांशी संपर्क होत असल्याने हे आकलन एकूणच जगण्याची अर्थपूर्णता समृद्ध करते.
७. एरवी, सवयीच्या जगण्यात, कधीच शक्य नसलेले आकलन असे अस्तित्वात आल्याने माणसाचे जगणे परिपक्व होते.
८. सवयीत सर्जकता नसते. सवयीबाहेर झेपावणारी साहित्यकृती सर्जक असते. सर्जकता हे श्रेयस असते. कारण तिथे आकलनाची एकात्मता असते.
९. विचाराने हे कळले नाही तरी अप्रत्यक्षपणे माणसाला हे जाणवत असल्यानेच सर्जकतेचा शोध होत राहतो.

१०. एकरेणीय, आणि त्यामुळेच संघर्षमय आणि विदीर्ण, जगण्याने येणारी विध्वंसकता असह्य होणे अटळ असल्याने सर्जकतेचे महत्त्व अबाधित राहते.

सध्या, चर्चेसाठी एवढे मुद्दे पुरेत.

--- 000 ---

बाकी शून्य.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Tuesday, January 25, 2011 at 4:43pm ·

बाकी शून्य

विश्या म्हणाला, “ ब्रम्ह म्हणजे तुझं डेथ वॉरंट, रांडंच्या. ह्या अध्यात्म, देवदेवस्कीच्या नादानं कोणाचं कधी भलं झालेलं नाही. “

मी म्हटलं, “ हे अध्यात्म नाही, तत्त्वज्ञान आहे. “

विश्या म्हणाला, “ तत्त्वज्ञानाविषयी मला एकच गोष्ट माहीत आहे. A philosopher is like a blind man in a dark room, looking for a black cat which is not there. माझ्या संदर्भग्रंथात याची नोंद आहे. आणि रांडंच्या, तत्त्वज्ञान सांगणारा मनुष्य मोठा होतो. तत्त्वज्ञान ऐकणारा आयुष्यातून उठतो. “

मग मी तत्त्वज्ञान ठेवलं आणि मराठी साहित्य वाचायला घेतलं . (कादंबरी पृष्ठ ४२१.)

--- कमलेश वालावलकर यांची ‘ बाकी शून्य ‘ ही कादंबरी अलीकडेच वाचली. मला ही एक अपवादात्मक चांगली कादंबरी वाटली.

तरुण वयातल्या जगण्याचा आवाका घेणाऱ्या ‘ वासूनाका ‘, ‘ कोसला ‘ अशा कलाकृतींचा खूप बोलबाला आहे. त्यांहून मोठी आव्हाने ही कादंबरी घेते. केवळ बुद्धीच्या अंगाने आयुष्य जगणाऱ्या एका तरुणाचे एक टोक गाठणारे हे आयुष्य आहे. इथे नुसती वर्णनात्मकता नसून या प्रक्रियेतल्या मूलभूत प्रश्नांशी झटापट आहे. जगण्याच्या एका साच्याचा ठसा देण्यापेक्षा जगणे अनेक तऱ्हांनी पाहण्याची इथली समज अद्वितीय आहे !

लालबाग परळ.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Tuesday, January 25, 2011 at 1:21pm ·

‘ लालबाग परळ ‘ हा चित्रपट परवा बघितला. जयंत पवारांच्या ‘ अघांतर ‘ या नाटकावर आधारित हा चित्रपट आहे. १. गिरणीकामगारांवर झालेल्या अन्यायाबाबतच्या या चित्रपटाची सुरुवात झकास लावणीने होते. (अहो, चित्रपटात लागणारच हे ! आणि पुढे कुठे लावणीला जागा करणे अवघड आहे.)

२. चित्रपटात सेक्स व हिंसा यांचे प्रमाण बऱ्यापैकी आणि आकर्षक आहे.
३. चित्रपट संपाच्या प्रश्नाला फारसा हात लावत नाही.
४. जुन्या हिंदी सिनेमांतल्याप्रमाणे भांडवलदारांची किरकोळ व्हिलनिश दृश्ये आहेत.
५. प्रश्न चिघळत जाण्याची प्रक्रिया न दाखवता नुसते परिणाम दाखवले आहेत.
६. ' रशिया कोलमडला तिथे आपले काय ! ' किंवा ' या भांडवलदारांशी टक्कर घेणे अवघड आहे ' अशा अर्थाची डाव्यांच्या दृष्टीने पराभूत म्हणावीत अशी वाक्ये या चित्रपटात आहेत. म्हणजे गिरणीकामगारांबरोबरच एक मराठी लेखकही भांडवलशाहीने खाल्ला, असे म्हणावे की काय !
७. सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन, सूड वगैरे घेऊन मगच चित्रपट संपतो !
८. चीड, करुणा, उद्वेग, कीव अशा भावनांचा प्रेक्षकांना फारसा त्रास होऊ नये याची काळजी घेण्यात आलेली आहे.
९. बाकी एकूण चित्रपट सफाईदार, छान आहे.
१०. कुठल्याही विषयातून करमणूक उभी करता येते हे मान्य, पण मग ऑस्कर कधी मिळणार ?

फुलपाखराचे पंख.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Saturday, January 15, 2011 at 4:02pm ·

फुलपाखराचे पंख

-- चं. प्र. देशपांडे.

इकडे फुलपाखराने पंख फडफडवले की तिकडे हजारो किलोमीटर दूर असलेल्या नदीला पूर येतो, अशा अर्थाची एक म्हण (की काय) वाचनात आली होती. मला ही नुसती एक गंमत वाटत नाही. समजा मिशेल आणि ओबामा यांचा एखाद्या दिवशी कडाक्याचा वाद झाला तर त्याचे जागतिक परिस्थितीवर काहीच परिणाम होणार नाहीत ? ओबामा तर समजा सर्वोच्च सत्ताधीश आहेत. त्यांचा जगातल्या सगळ्याच सत्ताधीशांवर परिणाम होत असतो. पण तसेच उलटेही खरे असते. जगातल्या इतर सत्ताधीशांचा त्यांच्यावरही परिणाम होत असतोच. याच पद्धतीने सगळ्याच मानवी संबंधांतले सत्ताधीश सतत एकमेकांवर परिणाम करत असतातच. आणि कोण सत्ताधीश हे विवाद्य असलेले संबंधही या एकूण संबंधक्षेत्रावर आणि कृतिक्षेत्रावर परिणाम करत असतातच. हे पाहता, एकूणात, ही वेगवेगळी मने नसून हे एकच मानवी मन अभेद्यपणे स्पंदत असते असे दिसते. एका माणसाच्या मनात जशी अहंकाराची, अस्मितेची -- कौटुंबिक, भाषिक, धार्मिक, वैचारिक अशी अनेक केंद्रे असतात तशीच त्या एका मानवी मनातही असतात. शरीरे वेगवेगळी पण एकच मन !

व्यक्तीच्या, समाजाच्या जगण्यात जसे काही ' चांगले ' घडत असते पण एकूणात सडणेच चालू असते; एकाकीपणा, विदीर्णता, हिंसा यांत वाढच होत असते; त्याचप्रमाणे, या एकमय स्पंदणाच्या मनाचेही चालू असते. सडत जाणे आणि अस्वस्थ होत अधिकाधिक एकाकी होणे. प्रश्न असा येतो की या जागतिक सडण्याच्या प्रक्रियेवर अक्सीर इलाज काय ? कुणाचेही मन या परिणामयंत्रणेच्या एकमय स्पंदनाचा भाग असेपर्यंत प्रत्यक्ष जगण्यात वेगळे असे काही घडणे शक्य नाही. म्हणजे, या अशा एकमयतेतून एखादे अस्तित्व बाहेर पडले तरच ही प्रक्रिया खंडित होऊ शकेल.

माझ्या मनाने अशा स्वातंत्र्यात पंख फडफडवणे हाच तर या जागतिक समस्येवर इलाज नसेल ? तुकाराम जे म्हणतात की ' आघातावेगळा / असे ठाव हा निराळा // ' तेच तर हे नसेल ? (आघात म्हणजेच परिणाम !)

-- ०० --

तोडगा.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Friday, December 31, 2010 at 11:05am ·

तोडगा

-- चं. प्र. देशपांडे.

लोकशाही पद्धतीने ऐतिहासिक सत्याबाबतचे निर्णय घेता येतील असे समजणे फारच बावळटपणाचे ठरेल. एक तर नवे पुरावे आल्यावर इतिहास बदलावा लागतोच, शिवाय प्रत्येक सत्तापालटाच्या वेळी इतिहास बदलून आपला वेडेपणा चव्हाट्यावर मांडत बसावे लागेल. प्रत्येक वेळी शालेय पुस्तके मागे घेणे, नवी पुस्तके लिहवून घेऊन ती वितरीत करणे हेही खूप त्रासाचे, जिकीरीचे आणि खर्चाचे होईल. त्यापेक्षा, लोकशाही पद्धतीला धरूनच एक अधिक चांगला मार्ग सुचतो, तो इथे देत आहे. लोकशाहीत आपण निरनिराळ्या विचारसरण्या, निरनिराळे पक्ष यांना स्वातंत्र्य देत असतोच, त्याच पद्धतीने, निरनिराळ्या विद्वानांना जे वेगवेगळे पुरावे ग्राह्य वाटतील त्याप्रमाणे वेगवेगळे इतिहास लिहिण्याचे स्वातंत्र्य ठेवावे. ज्या त्या शाळेत आपापले विचारस्वातंत्र्य वापरून आपल्या शाळेत कोणता इतिहास शिकवायचा ते ठरवावे. एखादी शाळा, कोणत्याही घटनेचे सत्य शोधता येते, हा कसा माणसाचा एक भ्रम आहे, ते विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी हे सगळेच इतिहास वापरू शकेल. त्यामुळे, समाजात, ऐतिहासिक सत्याबाबत वेगवेगळ्या भूमिका घेणाऱ्यांबरोबरच, या सगळ्याच भूमिका मूर्खपणाच्या आहेत अशा आकलनाचाही एक गट राहिल. वैचारिक, मानसिक तब्येत बरी राहण्याबरोबरच, या खुल्या वातावरणाच्या प्रभावामुळे भावना भडकण्याचे प्रमाण कमी होईल अशी आशा बाळगायला वाव राहिल. एका विद्वानाने (बहुतेक रसेलने, आत्ता माझ्याकडे अचूक संदर्भ नाही, त्याने काही फरकही पडत नाही.) असे सुचवले होते की बऱ्याच वर्षांपूर्वीची वर्तमानपत्रे घेऊन ती एखाद्या विषयावर कसे वेगवेगळे लिहीत होती हे विद्यार्थ्यांना दाखवावे म्हणजे आजची

वर्तमानपत्रे कशी वाचायची हे त्यांना कळेल. इथे सुचवलेल्या तोडग्यातून इतके सगळे चांगले होईल न होईल, पण, आपल्या आवडत्या इतिहासावर आधारित आपली आयडेंटिटी तयार करून ज्यांना आपले पूर्ण आयुष्य जगायचे आहे, त्यांची सोय तरी होईल. असे जगण्याचा हक्क खरे तर मानवी हक्कांतच घेतला पाहिजे. हा साधा हक्क नाकारून लोकांना दुःखात जगायला लावणे हे कोणत्या लोकशाहीत बसते ? या अशाही लोकशाहीवादी विचारांना घटनेने स्वातंत्र्य दिलेलेच आहे ना ? नसेल दिलेले तर घटना बदलायला हवी. शांतता आणि शहाणपणा यांच्यासाठी हे का करू नये ?

दीपावली शुभेच्छा.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Wednesday, November 3, 2010 at 11:06am ·

आपण इथे जसे एकमेकांना शुभेच्छा व्यक्त करतो तसेच हे एक सद्भावना व्यक्त करणे. एका संघटनेच्या मुखपत्रासाठी मी लिहून दिलेले संपादकीय ः --

दीपावली शुभेच्छा

दिसामाजी काही

तरी खरीदावे

मॉल ते फिरावे

निरंतर

वस्तूंकडे आता

मालकी देऊनी

स्वतःला विकोनी

खंक सारे

असा काळ आला

वेळ ना कुणाला

शब्द खर्चायाला

फुकाचाही

संवाद खुंटला

मनाने एकला
आतून भंगला
हरेक हा

संघर्ष वाढले
हिंसेचे थैमान
पाहुनिया मन
भांवावले

अशाही वेळेला
शुभेच्छा जागवू
विध्वंस थोपवू
जगातला

शांतीचे रोमांच
उभरोत मनी
अहंकार झणी
विलोपता

स्वतः दीप व्हावे
प्रत्येकाने आता
आनंदाचा दाता
प्रकाश हा

--- ००० ---

कलेतली महानता

by [Chandrakant Deshpande](#) on Friday, October 22, 2010 at 11:12am ·

कलेतली महानता

-- चं. प्र. देशपांडे.

एका वाक्याने या विषयाला सुरुवात झाली. नंतर आणखी काही वाक्ये आली. ते सलग वाचणे गैरसोयीचे होत आहे असे वाटल्याने ही नोट केली आहे.

संगीत, लेखन, चित्र वगैरे माध्यमांतून खूप कलावंतांनी महान अभिव्यक्ती दिलेली आहे. या बाबतीत, हे वाचले का, ते ऐकले का असे श्रीमंती कमावण्याचे वातावरण तयार होऊ द्यावे का, असा प्रश्न पडतो. त्या महानतेवर त्या माध्यमांची अथवा त्या संबंधित कलावंतांचीही मालकी असू शकत नाही. ती महानता जे स्वतःत अवतरू देतील त्यांना इतक्या संपर्काची काय आवश्यकता राहिल, हा प्रश्न पडतो. महानतेची हाव का निर्माण होते, हाही प्रश्न इथे समोर येतो.

संगीतातली महानता आणि लेखनातली महानता या एकच असतात. खूप कलाकृतींतून महानतेला सामोरे जाणे आणि एका कलाकृतीतून महानतेला सामोरे जाणे यांत काहीही फरक नसतो. -- याच्या सत्यासत्यतेवर वरील विषयाचा विचार करावा.

पिरांदेल्लो, आयनेस्को किंवा बेकेट यांची महानता मला समजणे म्हणजे काय, तर ती महानता मी माझ्यात अवतरू देणे. ती महानता आम्हा चौघांपैकी कुणाच्याच मालकीची असू शकत नाही. त्या त्या वेळी तो तो कलावंत आणि मी आणि इतर सर्व महान कलावंत अप्रस्तुत नाही का होणार ? मी म्हणजे, इथे, कुणीही, त्यांच्या एखाद्या महान कलाकृतीला सामोरा जाणारा.

कलेच्या क्षेत्रात खूप अभ्यास असलेले, अनेक कलांचा व्यासंग असलेले असे बरेच लोक दिसतात. त्यामुळे, कला हे जणू काही विशेष ज्ञानाचे, काही हुशार लोकांचे राखीव क्षेत्र असल्याचा आभास तयार होतो. हे योग्य वाटत नाही.

एखादुसऱ्या महान कलाकृतीच्या संपर्कात येणे शक्य असते, ते सांस्कृतिकदृष्ट्या पुरेसेही ठरू शकते आणि शेकडो महान कलाकृतींच्या संपर्कात येणे हे एखाद्या महान कलाकृतीच्या संपर्कात येण्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे असते, असे काही नाही, हे लक्षात घेतले पाहिजे. समीक्षेसाठी, त्या त्या कलाकृतीचे बारकावे दाखवून देण्यासाठी, अभ्यासाचा, व्यासंगाचा उपयोग होऊ शकेल, हे अर्थातच मान्य होण्यासारखे आहे.

कलेचे क्षेत्र सर्वासाठी खुले असल्याचे स्पष्ट होणे गरजेचे वाटावे असे वातावरण जाणवते.

धर्म.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Tuesday, October 5, 2010 at 10:36am ·

सुमारे सतरा वर्षापूर्वी लिहिलेली कविता

धर्म

चं. प्र. देशपांडे.

शेवटी माझ्यावर आले.

प्रत्येक धर्माची वैशिष्ट्ये होती

त्याला मी काय करणार ?

हाच प्रॉब्लेम असल्याचे चाचरत सांगितले.

पण तो सोडवायचा होता.

प्रॉब्लेमच नाही असे खरे तर हवे.

मग सोडवणार कसा ?

सोडवताना सगळे टिकत होते.

' नव्या रचनेत विसावेल सगळे '

मला खरे वाटत नव्हते.

धर्म हा नाकारता, स्वीकारता किंवा बदलता कसा येईल ?

पण मी ' हो ' म्हणालो.

आणि लगेच किंबहुना त्याच वेळी

नव्या रचनेला नकार दिला.

संकट शेवटी होते म्हणण्यापेक्षा

आधीच होते.

माझ्यामुळे काहीच घडले नाही.

मी कसा काय जबाबदार ?

माझा धर्मच ...

म्हणजे टाळता येणार नाही.

शरीराला आकार असणारच.

' संघर्ष टाळण्यासाठी सुधारणा हवी.

अन्याय टाळण्यासाठी सुधारणा हवी. '

माझ्या सुरक्षिततेची कास न सोडता
व्यवहार्य मार्ग म्हणून जागेपणी
स्वप्नात सामील व्हायचा निर्णय घेतला.
निदान मला समजलेले
उघड तरी होणार नाही.
फरक फक्त इतकाच राहिला --
मी जे म्हणत होतो
त्याच्यावर माझाच विश्वास नव्हता.
यालाच काहीजण परिपक्वता समजले ...
-- हे एकवेळ चालू शकेल.
--- ००० ---

बुद्धी आणि सामाजिक बांधिलकी
by [Chandrakant Deshpande](#) on Saturday, September 25, 2010 at 4:10pm ·
बुद्धी आणि सामाजिक बांधिलकी

-- चं. प्र. देशपांडे.

The intellect is not a serious thing, and never has been. It is an instrument on which one plays, that is all. – Oscar Wilde.

We should take care not to make the intellect our god, it has, of course, powerful muscles, but not personality. -- Albert Einstein.

The limits of my language are the limits of my world. -- Wittgenstein.

मी स्वतः काही तत्त्वज्ञही नाही आणि तर्कज्ञही नाही. जगणे समजण्यासाठी तसे असायची गरजही नाही, हेच तर इथे म्हणायचे आहे. समजण्याच्या शक्यतेतली ही 'समता' जर खोटी धरली तर कुणालाच काही समजू शकत नाही, असे तर होईलच पण एकूणच मानवजातीचे जगणे म्हणजे कायमस्वरूपी वेड्यांचा बाजारच असणार, असेही गृहीत धरल्यासारखे होईल. ज्ञानेश्वर, तुकाराम यांनी त्यांच्या जगण्यातून आणि लेखनातून ही मूलभूत समताच सिद्ध केली, हे त्यांचे सर्वोच्च महत्त्वाचे कार्य आहे, यात शंका नाही. याच बाबतीतले, काही महत्त्वाचे मुद्दे खाली देत आहे : --

१. माणसाची शारीरिक अवस्था, मेंदूच्या उत्क्रांतीतला टप्पा, मेंदूच्या पेशी, रसायने, त्याची स्मृती, अनुभव, माहिती यांनी बुद्धी ही मर्यादित असते. ती कधीच परिपूर्ण वा अंतिम असू शकत नाही.
२. बुद्धी ही एकरेषीय आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीनेच चालू शकत असल्यामुळे ती करोडो कारण-परिणामांचा, कोणत्याही घटनेचा वा वस्तुस्थितीचा एका क्षणात परिपूर्ण आवाका कधीच घेऊ शकत नाही.
३. माहितीने ओव्हरलोड झालेल्या जगात, कोणती माहिती योग्य निष्कर्षापर्यंत पोचण्यासाठी आवश्यक आहे, हे ठरवता येत नाही.
४. बुद्धिवाद्यांतच मतभेद होत असल्याने, बुद्धीने ' आदर्श ' वा ' सत्य ' सापडत नाही हे स्पष्ट होते.
५. बुद्धिवादात मनाचा वापर करण्याची सवयीची पद्धत गृहीत धरावी लागते. त्यामुळे, अलगतावाद, स्वार्थीपणा, महत्त्वाकांक्षा, वर्चस्वाची इच्छा, सुखोपभोगाची हाव, बेफिकिरी, अन्याय, विषमता, क्रूरपणा हे सर्वच गृहीत धरावे लागते. त्यामुळे, बुद्धिवाद म्हणजे निराशावाद असा सारांश निघतो आणि बुद्धिवाद मूल्यहीनही ठरतो.
६. बुद्धिवादने एका एका गटाचा विचार करता येतो पण पूर्ण मानवजातीच्या हिताचा आवाका घेता येत नाही. त्यामुळे, वेगवेगळ्या गटांनी एकमेकांवर अन्याय करणे, एकमेकांचा छळ करणे, सदोदित विषमतेचीच निर्मिती करणे समर्थनीय ठरते.
७. थोडक्यात, मानवी श्रेयसाच्या दृष्टीने बुद्धिवाद कुचकामी ठरतो.

‘ सामाजिक बांधिलकी ’ वाल्यांच्या कलेत आणि समीक्षेत या मुद्यांच्या आकलनाला कितपत स्थान असते ?

मग काहीच प्रश्न नाही !

by [Chandrakant Deshpande](#) on Sunday, September 19, 2010 at 1:52am ·

प्रत्येकाचे जग वेगळे आहे. दहा कोटी लोकांत प्रसिद्ध असणे वा बदनाम असणे म्हणजे, व्यावहारिक फायदेतोटे सोडता, एकाच व्यक्तीकडे प्रसिद्ध वा बदनाम असणे !

ती व्यक्तीही एकाकी असणारी, स्वतःच्या सुखदुःखांत बोंबलत जगणारी ! मला फायदा हवा असेल तर मी प्रसिद्ध असायला हवे ! ठीक आहे, समजा मी फायदे मिळवून गेलो, कुणाची काही तक्रार नाही, कदाचित माझा एकाकीपणा सुसह्य झाला, मृत्यू सुसह्य झाला किंवा बदनामीमुळे समजा उलटे झाले, तरी प्रत्येक वेळी जे काही होणार ते एका माणसाचे किंवा एका माणसाच्या ठिकाणी किंवा एका माणसाच्या बाबतीत होणार ! म्हणजे, मला निर्भय जगायचे असेल तर मला नाकारावी लागते फक्त एकच व्यक्ती ! तीही तशी, मीच कल्पिलेली ! तरीही मी घाबरतो याचा अर्थ मी फायदे कमी होण्याला वा अजिबातच न होण्याला घाबरतो ! प्रसिद्धी वा बदनामी हे महत्त्वाचे नसतेच ! आश्चर्य म्हणजे, फायद्यातोड्याच्या कल्पनाही माझ्या वेगळ्याच असतात ! तशा आणि त्याच दुसऱ्या कुणाच्याच नसतात ! मग काय गरज आहे हा आटापिटा करायची ? एक व्यक्ती मेली की माझी प्रसिद्धी वा बदनामी संपणार आहे ! आणि ती व्यक्तीही माझ्या कल्पनेतलीच ! व्हाय वरी ? मीच

तर फक्त आहे ! आणि मी बहुतेक माझ्या कल्पनेतला नसावा ! कारण माझी सुखदुःखे, वेदना मला प्रत्यक्ष जाणवतात ! हे तरी बरे आहे ! हे संपले की संपले ! मग हे तरी कशाला ? नष्ट व्हायची भीती वाटते म्हणून ? आणि काय नष्ट होईल ? आणि जे काय असेल ते नष्ट झाल्याचे कुणाला कळेल ? मला तर कळणार नाही हे नक्की !

मग काहीच प्रश्न नाही !

हिंदू

by [Chandrakant Deshpande](#) on Tuesday, September 14, 2010 at 8:48pm ·

हिंदू

जगण्याची समृद्ध अडगळ

(भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी)

टिपण

-- चं. प्र. देशपांडे.

१. या कादंबरीत अनुभव, माहिती, शेरशायरी, धर्मिक वाङ्मयातली उद्धृते, मानवी संबंधांतले, विशेषतः ग्रामीण जीवनातले बारकावे आणि तपशील यांची भरपूर रेलचेल आहे. मराठी कादंबरीत ही अशी मास्टरी क्वचितच दिसणारी आहे, असेही म्हणता येईल. प्रचंड मेहनत, अभ्यास, निरीक्षण, टिपणे करून ती जतन करणे अशा प्रदीर्घ आणि सधीर कामाशिवाय हे शक्यच होणार नाही हे स्पष्टच आहे. हा भरपूरपणा या कादंबरीच्या सहाशे पानांत ओसंडून वाहतो आहे. या वैशिष्ट्यासाठी सदर कादंबरीला प्रथम एक सलामच ठोकला पाहिजे. (पुढल्या आवृत्तीत दुरुस्त करावी अशी लक्षात आलेली एक चूक म्हणजे, ' साथी न कोई मंजिल ' हे गाणे ' काला पानी ' या सिनेमातले नसून ' बंबईका बाबू ' या सिनेमातले आहे.)

२. या कादंबरीतली बहुसंख्य पात्रे आणि स्वतः नायक हा हिंदू आहे, हे कारण सोडता या कादंबरीला ' हिंदू ' हे नाव देण्यातले औचित्य दिसत नाही. या दृष्टीने तर आपल्या बहुसंख्य कथाकादंबऱ्या या ' हिंदू ' च म्हणता येतील. हिंदू धर्म वा जगण्याची पद्धत यावर कोणताच सखोल भर या कादंबरीत नाही. काही शाब्दिक, बौद्धिक संबंध दाखवण्यापलीकडे या क्षेत्रातले इथे काही नाही. नाहीतर, या विषयावरची सहाशे पानांची कादंबरी हातात पडूनही भावना दुखावणारे कुणालाच काहीच सापडू नये, असे घडले नसते. माणसांतले भलेबुरे संबंध, वागण्याच्या असंख्य पद्धती हे तर जगभर आहे. हेच इथे जे घडते ते हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे घडते, असे आकलन काही ही कादंबरी देत नाही. मग हे नाव कशासाठी दिले ? आधी ठरले होते, हे कारण असेल. आता नुसते 'हिंदू' म्हणणे फारसे अर्थपूर्ण ठरत नाही, हे लक्षात आल्यामुळेच, ' जगण्याची समृद्ध अडगळ ' हे नंतर जोडले असावे. तरीही, हिंदू असण्याचा आणि जगण्याची समृद्ध अडगळ असण्याचा काय संबंध,

असा एकत्रित आवाकाही ही कादंबरी घेत नाही. 'जगण्याची समृद्ध अडगळ' हे खरे तर या कादंबरीतल्या एकूण मटेरियललाच लागू पडते. त्यामुळे, काही पानांवरून नुसती नजर फिरवत, उड्या मारत ही कादंबरी वाचली तरी काही बिघडत नाही. हे सगळे एकत्र धरणारे अंतर्गत भान इथे अनुपस्थित आहे. यात आणखी चार गोष्टी वाढवताही येतील किंवा आहेत त्यांतल्या कमीही करता येतील, कारण ही नुसती समृद्ध अडगळ आहे. समृद्ध असणे चांगले आहे, पण कादंबरीलाच अडगळीचे रूप येणे, हा दोष वाटतो. या वेगवेगळ्या लघुकथा असत्या तरी काय फरक पडला असता ? की नेमाड्यांना लघुकथा हा फॉर्म कमी दर्जाचा वाटतो म्हणून असे झाले असेल ? सहाशे तीन पाने ! बाप रे !

तीन स्वर

by [Chandrakant Deshpande](#) on Saturday, September 4, 2010 at 12:40pm ·

काही वर्षांपूर्वी ' मौज ' दिवाळी अंकात आलेल्या माझ्या कविता.

तीन स्वर

कुमार गंधर्व

शांत वाळवंट

एक प्रवासी ठिपका

दूरवरून येणारा काळ

काळाबाहेरून अनादाला आकार देणारा

वाळूच्या लहानमोठ्या ढिगांचे आकार असलेला

झोत खंड वारा

भीमसेन जोशी

प्रचंड पावसात भिजलेला

भलाथोरला वृक्ष

अंधारालाही चकित करीत जाणारा राजमार्ग

बेहद्द झोकू शकणारा

स्वतःला वाटांच्या निविड जंजाळात

दाट... लख्ख... निःशंक...

आजानुवाहू

सैगल

वाच्याने उडून जाणारी जीर्ण पाने...

मातीवर दृष्टी खिळलेला

एका उजाड माळाभाळावरील स्थिर पक्ष्यासारखा

सैल सर्वस्व भर...

असंख्य आयुष्ये होऊन गेलेला काळ... परका...

प्राची दुबळे यांचे गाणे -- अभिप्राय.

by [Chandrakant Deshpande](#) on Friday, September 3, 2010 at 12:17pm .

प्राची दुबळे यांचे गाणे -- अभिप्राय

संगीताबद्दलचा अभिप्राय भाषेतून देताना त्याला मर्यादा पडणारच. ऐकताना आपल्याला काय वाटले, त्या ऐकण्याची सर्जक प्रक्रिया आपल्यात जिवंतपणे कशी घडली, हे जसेच्या तसे पोचवताच येणार नाही . तरीही –

चिंतनात्मकता हे तुमच्या आवाजाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य आहे. तंत्रावर हुकुमत असूनही या वैशिष्ट्याचा अभाव असलेले खूप गायक – गायिका लोकप्रिय आहेत, परंतु, बडे गुलाम, किशोरी अमोणकर यांच्यासारखे चिंतनशील गाणे हेच खरे मानवी संस्कृतीचे जगणे असते असे मला वाटते. तुमच्या गाण्याचा आवाका हा असा सखोल आणि विस्तीर्ण आहे. त्यामुळे, त्यात एक परिपक्व साधेपणा आहे. हुकुमत दाखवत बसायची तुम्हाला गरज वाटत नाही. आणि तरीही, कणाकणावर हुकुमत आहे. तुम्हाला काय करायचे आहे याची स्वच्छ समज हाच तुमचा आत्मविश्वास. त्यामुळे त्याला अचीव्हमेंटचा (कमावल्याचा) वासही नाही. गाण्यातून मिळणार काय याबाबतची पूर्ण बेफिकिरी या गाण्याच्या सर्जक प्रक्रियेतच मौजूद आहे. व्यक्तिगत अनुभवाच्या मर्यादा झुगारून दिल्याचा सेन्स या गाण्यात येतो. इथे जगण्याचे तत्त्वज्ञानच व्यक्त होते, असे मला वाटते.

या गाण्यांच्या भाषिक बाजूसह ती ऐकण्यात अधिकच समृद्धता असणार. तो भाग तर मी अजून ऐकलेलाच नाही. शिवाय गाण्याचे तांत्रिक व्याकरण मला समजत नाही. पण, भीतीचा लवलेश नसलेल्या अशा संगीताचा नम्रतापूर्वक स्वीकार मी करू शकतो, कारण एका वेगळ्या क्षेत्रात मी असेच स्वतःला फेकून देण्याची कृती करत असतो, असे मला वाटते. मी खूप संगीत ऐकतो असे नाही, विशेषणात्मक पद्धतीने मला ते फारसे कळतही नाही, तरीही, तुमचे गाणे ऐकून मला जे वाटले ते कळवले आहे.

इतर क्षेत्रातल्या कलावंतांना येणारे रिसेप्टिव्हिटीच्या अभावाचे प्रश्न संगीत - क्षेत्रातही असतीलच. आपले काम आपल्या आकलनाप्रमाणे करत राहाणे हेच सत्य.

साथसंगतवाले उत्तम ! रेकॉर्डिंग छान ! समीर दुबळे यांना सप्रेम नमस्कार. खूप दिवसांनी महान गाणे ऐकले. धन्यवाद !

--- ००० ---